

VOOR HEEL NEDERLAND

Over sterke steden en vitale regio's

“We doelen op hetzelfde: de plaats waar we ons thuis voelen, waar traditie en omgangsvormen voorspelbaarheid, orde en veiligheid bieden, waar oude en nieuwe verhalen samenbinden, waar een gezamenlijk doorleefde geschiedenis vertrouwen biedt voor een gezamenlijke toekomst.”

GEERT MAK – 24E ABEL HERZBERGLEZING 2013

“Regionale solidariteit is een van de grote vraagstukken voor de toekomst.”

KIM PUTTERS - 2019

“Maatschappelijke vrijheid kan niet alleen door markteconomie en liberaal-democratische politiek in stand worden gehouden. Daar is een derde element voor nodig: moraal, betrokkenheid bij het welzijn van anderen, actieve inzet voor rechtvaardigheid, compassie, een bereidheid niet alleen bezig te zijn met wat goed is voor mij, maar wat goed is voor ons allemaal.”

JONATHAN SACKS - 2020

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	4
--------------	---

VOORWOORD	6
-----------	---

1. OMDENKEN	10
-------------	----

2. ONGELIJKHEID IN KAART	25
--------------------------	----

3. ONZE VISIE VOOR HEEL NEDERLAND	75
-----------------------------------	----

4. CONSTATERINGEN EN OPLOSSINGEN	80
----------------------------------	----

GERAADPLEEGDE LITERATUUR	95
--------------------------	----

NOTEN	96
-------	----

Voor Heel Nederland is een publicatie van
de CDA-Tweede Kamerfractie in Den Haag
januari 2023

SAMENVATTING

2022 was het jaar van de omgekeerde vlaggen. De aanleiding waren de stikstofplannen van het kabinet, maar het gevoel van onvrede zat dieper. Bij de presentatie van het stikstofrapport benoemde Johan Remkes de kloof tussen het platteland en de stad. Hij sprak over 'de wanhoop in ogen van hele redelijke mensen'.

Dit rapport zoekt naar de cijfers achter de tweedeling. Er is echt wel wat aan de hand. Niet alleen in het verschil tussen de stad en het platteland. CDA-raadsleden uit de grote steden schreven kort na Remkes in een opiniestuk dat de onvrede ook zichtbaar is in de groeiende verschillen tussen goede en slechte wijken in de grote stad.

Voor dit rapport hebben we tal van openbare bronnen geraadpleegd. De kaartjes, cijfers en verhalen geven een goed beeld van wat er aan de hand is. In het kort is het beeld van de tegenstelling Randstad-regio onjuist. Het gebied waar het goed gaat is groter dan de Randstad. Het is een diagonale ruit die van de Randstad doorloopt tot Amersfoort en Arnhem in het oosten en de regio Eindhoven in het Zuiden. Ook in de Randstad zien we kleinere gemeenten die kampen met een tekort aan voorzieningen en in de stad zijn er grote verschillen tussen wijken.

De oorzaak van de ongelijkheid gaat terug tot de jaren '80. Toen adviseerde de commissie-Wagner het kabinet om voor de economie van de toekomst specifiek te kiezen voor investeringen in de metropolen Amsterdam en Rotterdam/Den Haag ('don't back the losers, pick the winners'). Dat was nodig; de Nederlandse economie stond er beroerd voor. Onder invloed van het New Public Management (NPM) ging ook de overheid zelf steeds meer als bedrijf opereren. De burger werd een klant. Rendement, markt en modellen bepaalden de beste oplossingen. Dat beleid heeft geleid tot een trek naar de stad, vooral van hoger opgeleiden en jongeren. Daar was het werk. Andere regio's kwamen hierdoor na verloop van tijd in een spiraal van minder banen, minder jongeren en minder voorzieningen. Die spiraal moeten we doorbreken.

Het CDA is altijd opgekomen voor de regio, met aandacht voor het behoud van streekziekenhuizen, kleine scholen en de bereikbaarheid op het platteland. Met het momentum van nu scherpen we die keuzes aan. De regio biedt de ruimte die in de stad

steeds meer ontbreekt. Goede verbindingen in combinatie met economische ontwikkeling en een samenhangende visie op ruimtelijke ordening vormen de sleutel voor deze nieuwe aanpak.

Daarbij denken wij niet in stenen of beton, maar in gemeenschappen waar mensen thuis zijn, leven, wonen en werken. Dat is ons verhaal Voor Heel Nederland.

VOORWOORD

Nederland is van ouds een klein land met grote verschillen. Tussen stad en platteland. Tussen provincies en steden. Die verschillen maakten de samenleving veelkleurig: Brabantse gezelligheid, Friese nuchterheid en Rotterdamse trots. Het is wie we zijn en waar we zijn geworteld. In Den Haag ben je van het zand of van het veen. Op het zand ben je Hagenaar, de Hagenees is van het veen.

Die veelkleurigheid is altijd sterk verbonden geweest aan de traditie van tolerantie. Ondanks onze geografische, culturele of religieuze verschillen vormden we met elkaar één samenleving: één Nederland. We polderden door tot we een gezamenlijke en gedragen oplossing hadden gevonden die goed was voor ons allemaal.

Maar de afgelopen decennia zijn de verschillen in ons land langzaam maar zeker toegenomen. Tussen mensen. Tussen stad en platteland. Johan Remkes benoemde deze kloof bij de presentatie van zijn stikstofrapport. Hij hekelde de manier waarop de culturele voorhoede in de media en de politiek spreekt over het platteland.

Kort daarop stelden vijf CDA-raadsleden uit de grote stad in een opiniestuk dat de 'kloof van Remkes' net zo zichtbaar is in de grote steden¹. De omgekeerde vlag van het boerenprotest was hetzelfde signaal als de extreem lage opkomst bij verkiezingen in sommige stadswijken. Buiten het stadscentrum met dure appartementen en hippe culturele instellingen, liggen de wijken waar het minder goed gaat. Nieuwkomers haken niet meer aan bij de stedelijke samenleving en de oorspronkelijke bewoners voelen zich gemarginaliseerd en trekken zich terug in hun eigen isolement.

De oorzaken van deze scheidslijnen zijn heel divers. Daar gaan we later dieper op in. Feit is dat de scheidslijnen hebben geleid tot ongelijkheid en onbegrip over en weer. De Atlas van Afgehaakt Nederland laat feilloos zien hoe geografische ongelijkheid per wijk en dorp zijn weerslag heeft op politieke betrokkenheid en onderling vertrouwen. Voor wie afhaakt maakt het niet uit waar je woont: in de stad of op het platteland. Het gevoel er alleen voor te staan is hetzelfde.

Deze kloof is niet uniek voor Nederland. De Britse journalist David Goodhart beschreef hoe de grotere economische en culturele openheid de *anywheres* in onze samenlevingen alle kansen biedt en de *somewheres* steeds meer het gevoel geeft dat zij er niet meer bij

horen². In Amerika en het Verenigd Koninkrijk leidde deze polarisatie tot de verkiezing van Donald Trump en de heilloze keuze voor de Brexit.

Toch zien wij deze verdeeldheid als on-Nederlands. Het is strijdig met onze traditie van polderen, bruggen bouwen en tolerantie. Daarom willen we in heel Nederland de geografische ongelijkheid in beeld brengen. Op het platteland en in de stad. De polarisatie brengt ons geen stap verder. We laten zien dat de oplossingen voor veel stadsproblemen liggen in de regio. En omgekeerd.

We zoeken naar de diepere oorzaak van de onvrede en stuiten dan op het Mattheüs-effect³: 'Want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, zal zelfs wat hij heeft ontnomen worden'. [25:29] Dit is een onbedoeld effect van goed bedoelde politieke keuzes op basis van starre modellen die steeds weer in het voordeel uitvallen van bestaande verhoudingen en zo kansen laten liggen voor innovatieve keuzes en nieuwe oplossingen.

De titel *Voor Heel Nederland* zegt het al. We kijken niet naar een deel, maar naar heel Nederland. Tegelijk staat 'helen' ook voor 'beter maken'. Daarin is *Voor Heel Nederland* de opdracht om verschillen te verbinden en kloven te overbruggen. Voorbij het verouderde frame van stad en platteland, of Randstad en regio. In het besef dat we de grote vraagstukken van deze tijd alleen met elkaar kunnen oplossen. Alleen door beter naar elkaar te luisteren en serieus te kijken naar wat er speelt, kunnen we de echte problemen aanpakken.

Minder ik, meer wij.

Verscheurd vertrouwen

De aardbevingen in Groningen en de ellendig lange nasleep van de schade- en hersteloperatie hebben het vertrouwen in de rijksoverheid diep geraakt. Niet alleen in Groningen en Drenthe. Ook in andere delen van ons land.

Decennialang profiteerde heel Nederland van de gaswinning. Het was een stevig fundament onder onze welvaart. Misschien dat juist die vanzelfsprekendheid de aanleiding was dat de problematiek van de aardbevingen tergend langzaam doordrong in de landelijke politiek, zelfs toen de aardbevingen in kracht toenamen.

Nog altijd is de overheid er niet in geslaagd de problemen van de Groningers op te lossen. Burgers belandden in een diep bord bestuurlijke spaghetti van rapportages en onderzoeken, instanties en regelingen. Het schadeherstel vordert mondjesmaat, terwijl de wanhoop toeneemt.

*In de publicatie *Verscheurd vertrouwen* blikte de Nationale Ombudsman Reinier van Zutphen in 2021 terug op vijf jaar van onderzoek en aanbevelingen door zijn instituut. “Elke ervaring van de bewoners heeft invloed op het vertrouwen in de overheid. Een nieuwe scheur in het stucwerk na een beving. Een brief die alleen maar meer vragen oproept. Een krantenbericht met verwarrende uitspraken van een bestuurder. En de buurtapp waarin je hoort hoe het bij anderen gaat. (...) De stapels post die inwoners van instanties krijgen, neemt steeds meer plek in op de keukentafels. Aan dezelfde keukentafel komt een karavaan van instantiemedewerkers koffiedrinken. Maar echt geholpen? Dat worden de Groningers niet”.*

Op 24 februari 2023 komt het eindrapport van de parlementaire enquête over de aardgaswinning in Groningen. Daar kunnen we in deze publicatie nog niet op vooruit lopen. Maar de gevolgen van de aardbevingsproblematiek in Groningen zullen we in het verloop van dit verslag vaker terugzien.

Daarom staan we aan het begin van ons onderzoek hier wel bij stil.

1. OMDENKEN

Nederland vanuit de ruimte is een grillig stukje land aan de rand van Europa. Een rivierdelta waar een paar grote rivieren de zee instromen. Het vertelt niet het verhaal over hoe we hier ooit land op de zee wonnen en polders drooglegden. Ook niet hoe we uitgroeiden tot een van de meest welvarende, veiligste en gelukkigste landen ter wereld. Met een rijke historie aan wetenschap, kunst en cultuur.

Maar wie vanuit de ruimte naar Nederland kijkt, ziet niet dat zo'n heel klein stukje land toch grote verschillen kent. Die verschillen zijn niet van gisteren. Ze zijn het gevolg van politieke, economische en maatschappelijke keuzes en ontwikkelingen die al langer gaande zijn. De gekantelde ruimtekaart helpt om met een andere blik naar ons land te kijken en oplossingen te zien die buiten de begaande paden liggen.

Voor Heel Nederland onderzoekt de geografische verschillen. Om te snappen waar het gevoel van achterstelling vandaan komt. Daarin is het een pamflet, omdat wij ons niet willen neerleggen bij die verdeeldheid. Maar *Voor Heel Nederland* is ook een plan. Vanuit de overtuiging dat het gevoel van saamhorigheid en gemeenschapszin onmisbaar is om de grote vraagstukken van morgen aan te pakken.

In Voor Heel Nederland

- ➔ onderzoeken we de geografische ongelijkheid in Nederland,
- ➔ zoeken we nieuwe economische en maatschappelijke kansen,
- ➔ verspreiden we kansen en investeringen eerlijker over het hele land,
- ➔ versterken we lokale gemeenschappen en het gevoel bij elkaar te horen,
- ➔ en vergroten we de zeggenschap over de plek waar je woont en thuis voelt.

1.1 ONTWIKKELINGEN IN DE TIJD

Nederland is veruit een van de meest verstedelijkte landen ter wereld. Elke stad en regio vertelt zijn eigen verhaal. Nijmegen en Heerlen gaan terug tot de Romeinse tijd. Steden als Deventer, Leiden en Middelburg ontstonden veel later rond knooppunten van wegen en water. Kampen, Zwolle en Groningen werden belangrijk in de Hanzetijd. Utrecht was lang de grootste stad van het land tot het voorbij werd gestreefd door het veel jongere Amsterdam. En Apeldoorn was lange tijd niet meer dan een dorp totdat stadhouder Willem III paleis Het Loo bouwde als zomerresidentie van de Oranjes.

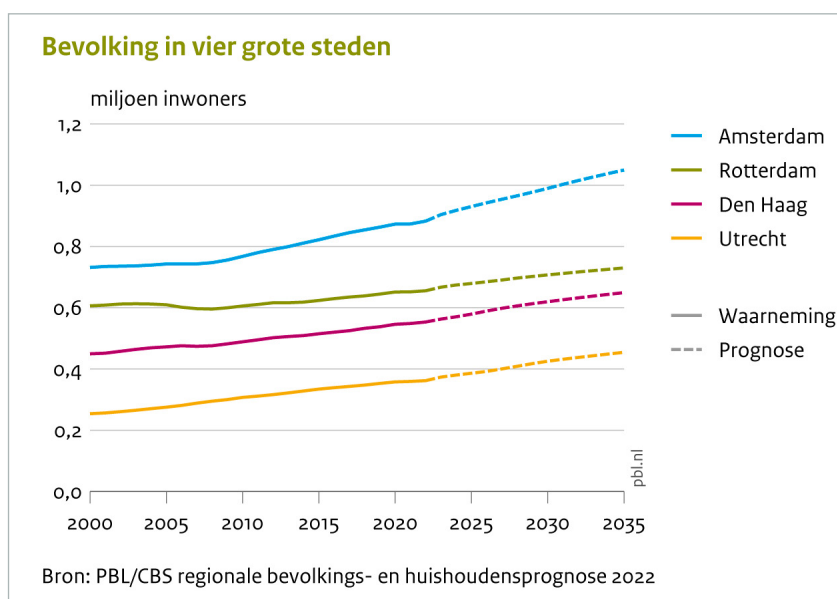
Door de eeuwen heen veranderde de rol van steden. In de Gouden Eeuw groeide Amsterdam uit tot het belangrijkste handelscentrum ter wereld. Door de Industriële revolutie ontwikkelden steden als Eindhoven, Tilburg en Enschede zich tot belangrijke industriesteden en groeide Rotterdam uit tot de belangrijkste haven van Europa. Met de aanleg van het spoor werd Utrecht het logistieke knooppunt van Nederland.

In de afgelopen decennia zijn veel van deze oude industriesteden omgevormd tot postindustriële diensten- en kennissteden. Fabrieken en scheepswerven sloten hun poorten en de witte boorden kwamen in de plaats van de blauwe overalls. Vooral de grote steden oefenden een sterke aantrekkingskracht uit op *young urban professionals* – de ‘yuppen’: de nieuwe jongere, creatieve ondernemers, kunstenaars en hoger opgeleiden.

Sinds halverwege de jaren negentig groeide de Nederlandse bevolking van 15 miljoen naar 18 miljoen inwoners. Voor het grootste deel kwam deze groei voor rekening van de stedelijke gemeenten in de Randstad.

De trek naar de stad heeft grote gevolgen gehad. Na het sluiten van de fabrieken trokken veel oorspronkelijke bewoners naar de nieuwbouwwijken aan de rand van de stad of naar groeikernen als Purmerend, Zoetermeer en het nieuwe Almere. De komst van nieuwe bewoners zorgde voor een impuls in de oude stadswijken. De samenstelling veranderde mede door de grootschalige verkoop van sociale huurwoningen. Lage inkomens concentreerden zich steeds meer in probleemwijken, waar zij net als in de krimpregio's te maken kregen met afnemende diensten en voorzieningen en een kleiner sociaal vangnet.

Zo kregen de voordelen van de grote stad ook een keerzijde in de vorm van specifieke grootstedelijke problemen. De woonlasten in stedelijke regio's zijn fors hoger net als de filedruk. Steden hebben te maken met hogere criminaliteitscijfers en integratieproblemen. De leefbaarheid kwam onder druk door de slechte luchtkwaliteit of een nieuw fenomeen als hittestress.

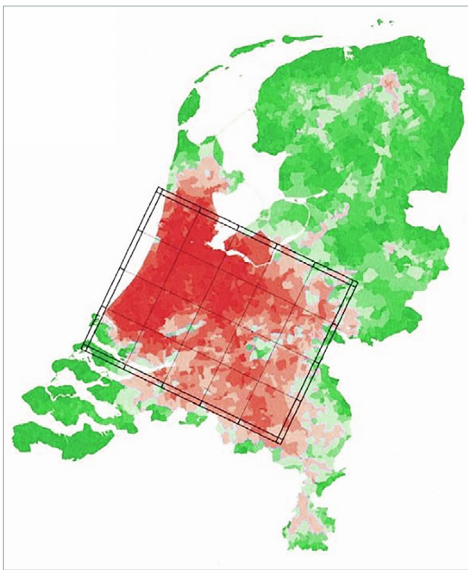
In het huidige tempo bereikt Amsterdam binnen 10 jaar de magische grens van 1 miljoen inwoners. Een groot deel van deze nieuwkomers zijn expats: hoogopgeleide, goedbetaalde kenniswerkers van over de hele wereld. Zij blijven niet. Voor hen is de stad een tussenstation. Alleen Rotterdam kan Amsterdam nog bijhouden als *global city*. De skyline aan de Maas verandert ieder jaar met de bouw van nieuwe woontorens en kantoren. Rotterdam zet voor het centrum bewust in op goedbetaalde, hoger opgeleide nieuwkomers. Dit proces van gentrificatie verdringt steeds meer de oorspronkelijke bewoners en verandert daarmee ook het karakter van de stad.

Omdenken: het middenland

Voormalig rijksbouwmeester Floris Alkemade heeft een eigen kijk op Nederland⁵. Het vanzelfsprekende onderscheid tussen stad en platteland is volgens hem niet meer bruikbaar. De grenzen tussen stad en platteland zijn diffuus geworden. Hij kijkt liever naar de interactie tussen stad en platteland: het woon-werkverkeer.

Als je op de kaart van Nederland het aantal banen weergeeft waarvan je de werkplek binnen 45 minuten reistijd kan bereiken, krijg je een ruit die diagonaal over Nederland ligt; een vergrote Randstad tot aan Eindhoven in het zuiden en Nijmegen en Arnhem in het Oosten.

In ons verdere onderzoek zullen we zien dat deze 'ruit van Alkemade' vaker een redelijk nauwkeurige onderscheidende factor is voor veel voorbeelden van geografische ongelijkheid in ons land. Daarmee is de tegenstelling van Randstad versus regio niet langer het hele verhaal. Het gebied waar het 'goed' gaat is groter.

De 'ruit van Alkemade'

Rest van Nederland

Los van de ontwikkelingen in de stad voltrokken zich ook in de regio de afgelopen decennia minstens zo grote veranderingen. Het beeld van 'het dorp van toen' van Wim Sonneveld is niet meer.

Een belangrijk deel van die veranderingen hangt samen met grote veranderingen in de agrarische sector. Dat is niet vreemd, want deze sector bewerkt en beheert om en nabij driekwart van het Nederlandse grondoppervlak. Schaalvergroting, de drooglegging van nieuwe polders, mechanisering en de toepassing van moderne technologie hebben

geleid tot ingrijpende veranderingen op het platteland, maar er ook voor gezorgd dat de Nederlandse boer toonaangevend werd in de wereld.

Sinds de wederopbouw kreeg het agrarisch platteland steeds meer te maken met bemoeienis van de overheid. Eerst en vooral om de voedselproductie na de oorlog zeker te stellen, daarna ook mede vanuit Europees perspectief gericht op schaalvergroting en productieverhoging. Maar de laatste decennia gaat de overheidsbemoeienis vooral om leefbaarheid, gezondheid en de bescherming van het klimaat en de natuur.

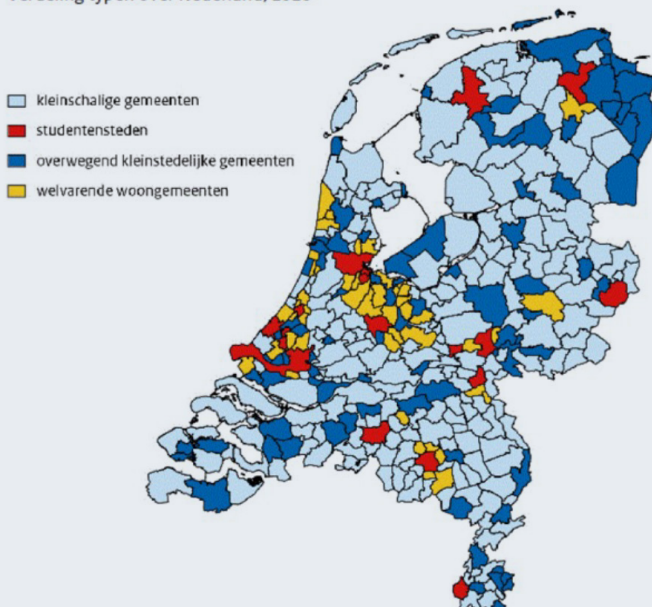
Volgens de beroemde Britse bioloog David Attenborough is juist het gebrek aan ruimte in ons land de reden dat de Nederlandse boer de hoogste opbrengst van zijn land weet te halen⁶. De opbrengsten zijn in twee generaties vertienvoudigd, terwijl daar minder water, pesticide en mest voor nodig was. In de afgelopen decennia is de stikstofuitstoot door de landbouw al met 60% gereduceerd. Het is om die reden dat niet alleen de Nederlandse landbouwproducten, maar ook onze agrarische kennis een belangrijk exportproduct voor Nederland is geworden. Studenten van over de hele wereld komen naar de Wageningen Universiteit om in die kennis te delen.

Naast de grote veranderingen in de landbouw is een tweede belangrijke ontwikkeling op het platteland de afname van het aantal gemeenten in ons land. Rond 1900 telde Nederland nog ruim 1100 gemeenten. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw werden steeds meer taken van de overheid gedecentraliseerd. Dit stelde eisen aan de bestuurskracht van de lokale overheid. Eind jaren 90 wilde het tweede kabinet Kok het minimumaantal inwoners voor een gemeente verhogen van 5000 naar 25.000. Dat voornemen is nooit doorgevoerd. Anno nu telt Nederland nog 342 gemeenten.

Vier typen gemeenten

Het SCP hanteert een bruikbaar onderscheid tussen vier soorten gemeenten⁷. De eerste categorie bestaat uit de **kleinschalige gemeenten**. Dit zijn 205 gemeenten waar ruim een derde van de Nederlandse bevolking woont (36%) met een gemiddelde omvang van ruim 30.000 inwoners. Dit zijn plattelandsgemeenten als Aa en Hunze en Olst-Wijhe, maar ook iets grotere gemeenten als Culemborg en Heerhugowaard. Een groot aandeel inwoners woont in een traditioneel gezinsverband en relatief veel inwoners hebben een laag opleidingsniveau. Deze gemeenten hebben weinig inwoners met een migratieachtergrond.

Verdeling typen over Nederland, 2020

De tweede categorie bestaat uit **kleinstedelijke gemeenten** als Almere, Amersfoort, Breda en Zwolle. Het gaat zowel om groeikernen rond de grote steden als gemeenten met een regionale centrumfunctie zoals Deventer en Enkhuizen. In totaal gaat het om 87 gemeenten, waar bijna een derde van de totale bevolking woont. In vergelijking met de andere categorieën wonen in deze gemeenten veel mensen met een laag opleidingsniveau, een laag inkomen en weinig eigen vermogen.

De derde categorie zijn 17 middelgrote en grote **universiteitssteden**, waar een kwart van de Nederlanders woont. Dit zijn onder meer Amsterdam, Rotterdam, Wageningen en Enschede, maar ook Den Haag en Leeuwarden waar een grote campus van een universiteit is gevestigd. De inwoners van deze steden zijn relatief jong en wonen vaak alleen. De samenstelling is veel diverser: zowel mensen met een laag inkomen, als een groot aandeel hoogopgeleiden. Gemiddeld heeft eenderde van de inwoners een migratieachtergrond.

De vierde categorie wordt gevormd door **welvarende woongemeenten** als Blaricum en Wijdemeren in de Gooise Vechtstreek of Wassenaar en Bloemendaal aan de kust. Het gaat om 46 gemeenten waar slechts 8% van de totale bevolking woont. De inwoners zijn relatief ouder en vooral welvarender. Het aandeel hogeropgeleiden ligt hier nog hoger dan in de universiteitssteden.

Meer recent krijgt ook het platteland steeds meer te maken met 'grootstedelijke' problemen rond de zware criminaliteit. De martelcontainers die de politie in 2020 ontmantelde stonden niet in de stad, maar in het landelijk gelegen Wouwse Plantage. Drugsafval wordt gedumpt in het buitengebied en boeren met leegstaand vastgoed worden onder druk gezet om in hun schuren hennepplantages of *crystal meth labs* te huisvesten. Criminelen wanen zich in het buitengebied redelijk ongezien en gemeenten ontbreekt het vaak aan de capaciteit en kennis om precies te weten wat zich overal afspeelt.

1.2 Demografie: krimp en vergrijzing

Het belangrijkste vraagstuk op het snijvlak van stad en regio heeft te maken met de demografische ontwikkelingen. In de afgelopen eeuw is de Nederlandse bevolking explosief gegroeid, van 5 miljoen rond 1900 naar ruim 18 miljoen in 2022. Ook nu groeit de bevolking nog steeds, al kregen bepaalde delen van het land in de afgelopen jaren te maken met krimp. Dit betrof delen in de noordelijke provincies, de Achterhoek, Zuid-Limburg en Zeeland. De belangrijkste oorzaak van de krimp wordt gevormd door jongeren die voor hun studie of werk naar de stad trekken. Daardoor ligt ook het geboortecijfer in deze gemeenten onder het landelijk gemiddelde en kampen veel van deze gemeenten nu al met vergrijzing.

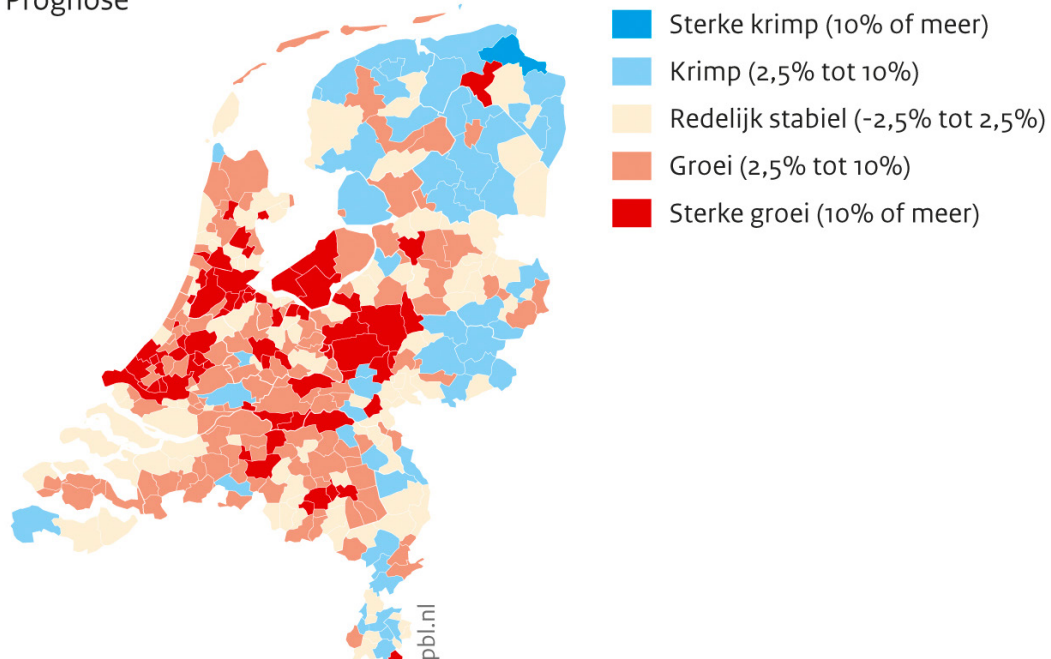
Trend of breuk?

Door de uitzonderlijk hoge instroom van migranten groeide het aantal inwoners in 2022 in nagenoeg alle gemeenten van ons land, ook in de krimpgebieden⁸. In slechts 9 gemeentes daalden het bevolkingsaantal nog.

Zonder de migratiepiek als gevolg van de oorlog in Oekraïne zouden aanzienlijk meer gemeenten te maken hebben met krimp. Dat blijkt vooral uit het feit dat er steeds meer gemeenten zijn waar er meer mensen overlijden dan kinderen geboren worden. Het aantal gemeenten met zo'n sterfteoverschot nam toe van 53% in 2021 naar 62% in 2022.

Bevolkingsontwikkeling per gemeente, 2021 – 2035

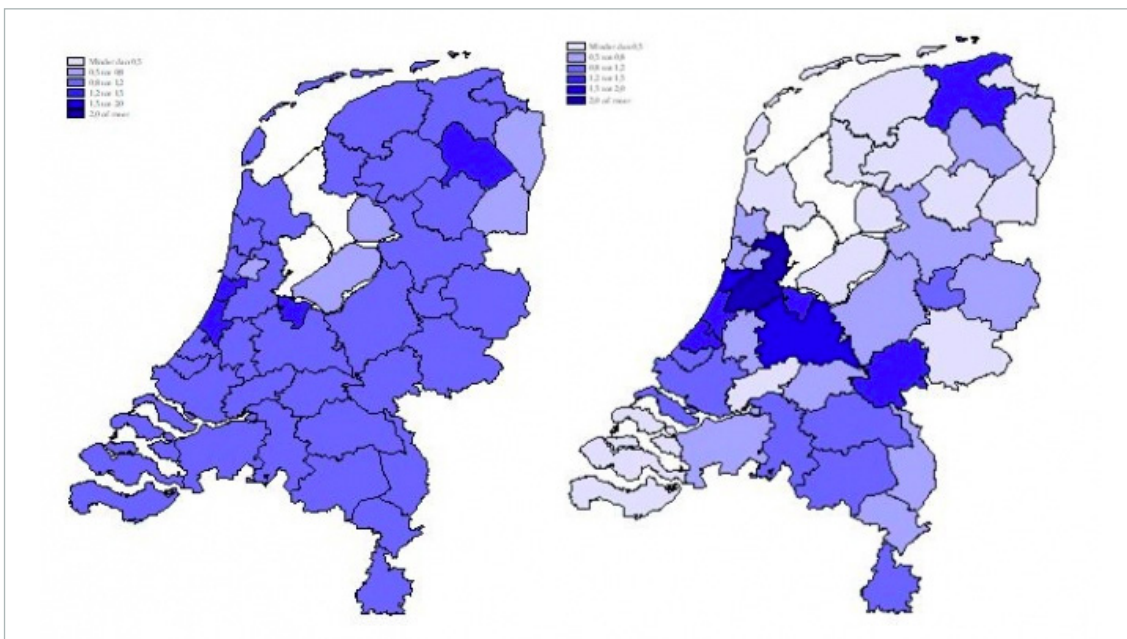
Prognose

Volgens cijfers van het CBS vond de bevolkingsgroei sinds de eeuwwisseling plaats in en rond de grote steden in de Randstad, maar ook in steden als Groningen, Zwolle, Arnhem, Nijmegen, Amersfoort, Haarlem en Eindhoven⁹. Met een andere bril op zou je een stad als Amsterdam ook als krimpgemeente kunnen aanduiden. Mede door de hoge huizenprijzen verlaten zo'n 10.000 Amsterdammers per jaar de stad (binnenlandse migratie) en komt de groei voor een belangrijk deel voor rekening van expats en jongeren.

In 2021 hadden 53 gemeenten te maken met krimp van de bevolking. De relatief grootste krimp deed zich voor in Cranendonck, Valkenburg aan de Geul en IJsselstein. Veel van de krimpgebieden krijgen de komende jaren al te maken met de gevolgen van de vergrijzing van de bevolking. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe dit juist hier tot extra krapte leidt, waar het gaat om maatschappelijke voorzieningen als zorg en mobiliteit.

Van de jongeren die wegtrekken uit de krimpregio's zijn het vooral de hoogopgeleiden die vaker over de regiogrenzen vertrekken. In eerste instantie trekken zij naar de studentensteden. In een tweede piek trekken zij van de studentensteden naar de Randstad om daar te gaan werken. Slechts een klein deel keert vroeg of laat terug naar de regio¹⁰.

Aandeel toekomstig wo-geplumeerden onder de 16-jarigen (in 1995, links) en aandeel wo-geplumeerden onder de 35-jarigen (in 2014, rechts), geboortecohort 1979.

Zeker voor hoger opgeleide jongeren biedt de Randstad meer kans op een goede baan en daarmee de mogelijkheid om sneller te stijgen op de sociale ladder. In de wetenschap wordt dit aangeduid als het 'roltrap'-effect.

Een belangrijk gevolg van deze ontwikkeling is dat de gebieden aan de rand van Nederland – met uitzondering van Groningen en Maastricht – veel (toekomstig) hoogopgeleiden verliezen. Daarmee zijn deze regio's ook in de huidige kenniseconomie minder aantrekkelijk voor nieuwe bedrijven.

1.3 Bedoelde en onbedoelde gevolgen van overheidsbeleid

De hiervoor beschreven ontwikkelingen zijn geen autonome processen. Ze zijn direct dan wel indirect het gevolg van politieke keuzes en overheidsbeleid. Dat geldt dus ook voor de ongelijkheid, die we in *Voor Heel Nederland* onderzoeken.

Zeker sinds de wederopbouw heeft de rijksoverheid bewust gekozen voor economische groei als belangrijk – zonet het belangrijkste – beleidsdoel. De havens en een sterke industrie moesten Nederland er weer bovenop helpen. Eerst werd hierop nog een actief spreidingsbeleid gevoerd, waarbij de overheid zelf het goede voorbeeld gaf door verschillende rijksdiensten over Nederland te spreiden.

In de afgelopen dertig jaar is daarin een verschuiving opgetreden in het voordeel van de metropoolregio's rond Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Een belangrijke rol hierbij speelde het advies van de commissie-Wagner, waarvan het motto luidde '*don't back the losers, pick the winners*'. Wat goed was voor deze regio's zou via '*trickle down*'-effecten goed zijn voor het hele land¹¹. Zo kwam het grootste deel van de investeringen in infrastructuur, economie, maar ook cultuur altijd terecht bij de '*winner-takes-all*'-steden in de Randstad.

In diezelfde jaren kwam onder invloed van het *New Public Management* het rendementsdenken binnen de overheid op. Schaalvergroting en concentratie werden de nieuwe norm. De ambities waren groot. Schiphol kon een internationale hub worden en de Rotterdamse haven een mainport.

Ook de overheid moest mee in dit rendementsdenken. De verzorgingsstaat werd afgeslankt en overheden en semi-overheden moesten meer als een bedrijf worden gerund. De burger werd een klant en overheidstaken werden afgestoten, verzelfstandigd of geautomatiseerd. Efficiency werd de norm en politieke besluitvorming werd versmald tot keuzes die volgden uit de systeemwerkelijkheid van modellen en algoritmes.

Schaalvergroting en concentratie zorgden er ook voor dat veel rijksbanen en -diensten weer verdwenen uit de regio. De sluiting van rechtbanken of bijkantoren van de Belastingdienst ligt in veel regio's nog vers in het geheugen. Alleen al uit Zeeuws-Vlaanderen verdwenen in de afgelopen jaren het UWV, de douane, een belastingkantoor, de waterpolitie, de marechaussee, het CBR, de GGZ, de Kamer van Koophandel en het kantongerecht. Wat wel bleef was de tol voor de Westerscheldetunnel. Het beloofde '*trickle down*'-effect bleef uit, waardoor een deel van de regio's te maken kreeg met achteruitgang. Eerst verdwenen de banen, daarna de jongeren en daarna belangrijke voorzieningen als de bibliotheek of een goede OV-verbinding. Maar dit is niet alleen het probleem van de regio. Stadsdelen als Rotterdam-Zuid, Heerlen-Noord of Klarendal in Arnhem werden net zo goed geconfronteerd met de gevolgen van een terugtrekkende overheid en een gebrek aan perspectief.

1.4 Misverstanden, percepties en nieuwe inzichten

In haar boek 'Een klein land met verre uithoeken' beschrijft de journaliste Floor Milikowski hoe Nederland in de afgelopen decennia van een 'platte polder' veranderde in een 'mozaïek van winnaars en verliezers'. De grote steden zijn *booming*. Middelgrote

steden die in de tweede helft van de vorige eeuw nog floreerden door hun eigen industrie kampen nu met werkloosheid, vergrijzing en gebrek aan perspectief. Zij hebben de aansluiting met de nieuwe economie gemist. In krimpdorpen kwam de leefbaarheid onder druk omdat jongeren en voorzieningen verdwenen.

Het onderscheid tussen winnaars en verliezers ligt ook ten grondslag aan de sociaal-culturele kloof, die Johan Remkes bij de presentatie van zijn stikstof rapport benoemde. Over en weer bestaan er tussen de stad en de regio percepties en misverstanden, die vaker niet dan wel op enige grond zijn gebaseerd.

- De Randstad claimt een vooraanstaande positie, omdat zij de economische motor vormt van ons land. Feit is dat driekwart van het BBP buiten de vier grote steden wordt verdiend en juist de grote steden de hoogste werkloosheid kennen.
- De afstand van Den Haag naar Groningen lijkt voor Den Haag vaak verder dan van Groningen naar Den Haag, zei de nieuwe Commissaris van de Koning René Paas na zijn installatie.
- Het leven in de regio is veel goedkoper. Feit is dat mensen buiten de grote steden veel afhankelijker zijn van hun auto omdat de afstanden tot het werk, sociaal netwerk en voorzieningen groot zijn. Hoge benzineprijzen raken hier het hardst en een alternatief is er vaak niet.
- De meeste mensen wonen toch in de stad! Feit is dat 44% van de Nederlandse bevolking in de stad woont. 56% dus niet. Wel is het zo dat de meeste mensen werken in de stad (53%).
- Niet elk verschil is een probleem. Friezen zijn niet rijk en hebben geen Koopgoot of Zuid-as. Toch behoren ze tot de gelukkigste inwoners van ons land. Deze 'Friese paradox' laat zien dat andere waarden dan economische groei of welvaart van invloed zijn op de kwaliteit van leven¹². De Friezen zijn er trots op!

Deze misverstanden hebben voor een deel nog een anekdotisch karakter. Toch zijn ze wel onderdeel van de culturele kloof tussen stad en regio en worden ze versterkt door het toegenomen gevoel van achterstelling.

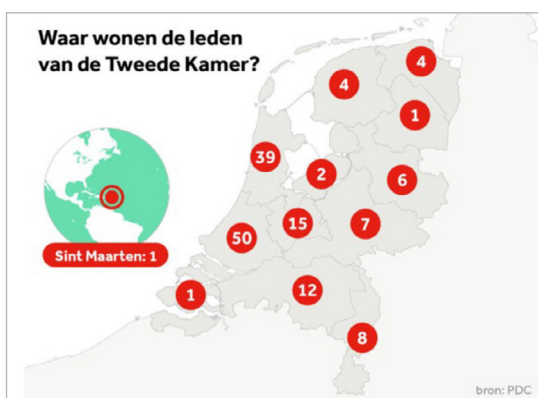
Percepties

In zijn boek 'Blauw-wit-rood' beschrijft NRC-journalist Karel Smouter de achtergrond van het boerenprotest rond de stikstofplannen van het kabinet. Hij schrijft dat het protest een opflakking was van een veenbrand die al langer woedde. De concrete aanleiding

waren twee gebeurtenissen uit 2019: de bezetting van een varkensboerderij in Boxtel door dierenactivisten en de uitspraken van D66-Kamerlid Tjeerd de Groot over de halvering van de veestapel.

In de perceptie van veel boeren en inwoners van het platteland lieten deze voorbeelden zien hoe de 'mensen uit de stad' zich steeds meer bemoeien met 'hun' leven. De bezetting in Boxtel en de uitspraken van De Groot waren ook de directe aanleiding voor de oprichting van zowel *Farmers Defense Force* als Agractie.

Het beeld dat de 'stad' beslist over het leven in de regio is meer dan een perceptie. Als je kijkt naar de herkomst van Tweede Kamerleden, dan zie je al sinds jaar en dag een duidelijke oververtegenwoordiging van leden uit de 'ruit van Alkemade'. Van de nieuwe Kamer die in 2021 werd gekozen kwamen 123 leden uit de vijf 'ruit-provincies'. De zeven overige provincies leverden slechts 27 Kamerleden.

De oververtegenwoordiging geldt ook voor het opleidingsniveau: ruim driekwart van de Kamerleden heeft een academische opleiding, de rest heeft doorgeleerd in het hoger onderwijs (15%) of middelbaar onderwijs (7%).

Herkomst Kamerleden na verkiezingen 2021¹³

Nieuwe inzichten

Met de tentoonstelling '*Countryside, the future*' in het Guggenheim Museum in New York liet de beroemde Nederlandse architect Rem Koolhaas in 2019 de grote veranderingen zien die wereldwijd op het platteland plaatsvinden op het gebied van klimaat, innovatie en energie¹⁴. Het platteland is voor Koolhaas alles wat niet-stad is. Dat is 98% van het aardoppervlak. Maar omdat we te veel in steden denken, missen we de grote kansen die het platteland en de regio bieden, aldus Koolhaas.

Die analyse geldt ook voor Nederland. Als we fors willen bouwen, economisch willen groeien en toch voldoende ruimte over willen houden voor natuur, recreatie en landbouw, moeten we anders nadenken over de ruimtelijke indeling van ons land. Regio's zijn dan de succesformule van de toekomst.

Het probleem is niet dat de ruimte schaars is, maar vooral ongelijk verdeeld. Het probleem is ook niet dat er te weinig kansen liggen, maar dat we ze onvoldoende benutten. Krimp in de regio is het directe gevolg van de trek naar de stad en vooral de grote steden lopen daardoor steeds vaker tegen hun grenzen aan.

Dit leidt tot hoge woonlasten, dichtslibbende wegen en te weinig ruimte voor natuur of recreatie. Daarom moeten we af van het oude denkpatroon van de (Rand-)stad tegenover de rest van het land. Dit belemmert de ruimte om te groeien en de toekomst die de regio biedt.

Deze oefening in omdenken begint met de simpele vaststelling dat de regio nog volop ruimte heeft, die in de stad vaak wordt gemist. Om te leven, te wonen én te werken. Zeker nu we na corona vaker thuis of in de cloud werken, zullen meer mensen de ruimte en het groen van de regio verkiezen boven een peperdure woning en de drukte in de stad.

In haar boekje *'Wij zijn de stad; De buitenwijk als kloppend hart'* zet de journaliste Floor Milikowski de schijnwerper juist op de nieuwe gemeenschappen in de grote stad¹⁵. Niet alleen in de wijken waar door sloop en nieuwbouw veel kapitaalkrachtige nieuwe bewoners kwamen, maar juist ook in de buitenwijken die eerder achterbleven. Waar de buurthuizen, bibliotheken, wijkagenten en zorgvoorzieningen verdwijnen, nemen burgers steeds meer het heft in eigen handen. 'Daar staat een nieuwe generatie op die zich probeert te ontworstelen aan de structuren en vooroordelen die hen tegenhouden'.

Milikowski beschrijft een aanstekelijke vorm van stedelijke-vernieuwing-van-onderop. Een coöperatieve samenleving van vrouwengroepen, maatschappelijke ondernemers en pioniers die – vaak buiten het gezichtsveld van bestuurders en beleidsmakers – hun stad weer leefbaar maken.

'Op de meest uiteenlopende plekken maken individuen en groepen werk van alternatieve vormen van stedelijke ontwikkeling waarmee zij zich afkeren van het eenvormige beleid waarin internationale concurrentie, het aantrekken van hoofdkantoren en grondopbrengsten per vierkante meter leidend zijn. Zij stellen er andere waarden tegenover, die altijd van levensbelang zijn geweest maar waarvan we als samenleving zijn vergeten hoe belangrijk ze zijn: welzijn, gelijkwaardigheid, toekomstperspectief, hoop en gemeenschapszin'.

Dertig jaar individualisering, marktdenken en globalisering hebben geleid tot een prestatiesamenleving, waarvan de winnaars de vruchten plukken en de verliezers afhaken¹⁶. Het publieke domein is versmald en verschaald. Maatschappelijke verbanden die een buffer vormden tussen overheid en samenleving zijn weggefallen. Dat geeft de verliezers het gevoel er alleen voor te staan, het gevoel er niet meer bij te horen. De maatschappelijke onvrede is een luide roep om meer saamhorigheid, gemeenschapszin en solidariteit.

Koolhaas en Milikowski houden ons een spiegel voor. Zij roeien tegen de stroom van vooroordelen over regio en stad in en laten zo de onontdekte kansen zien. Nederland als een regioland, waarin stad en regio ieder hun eigen mogelijkheden, voordelen en grenzen hebben. Maar waar je overal thuis kunt zijn, waar niemand er alleen voor staat, iedereen meetelt en mee kan doen.

2. ONGELIJKHEID IN KAART

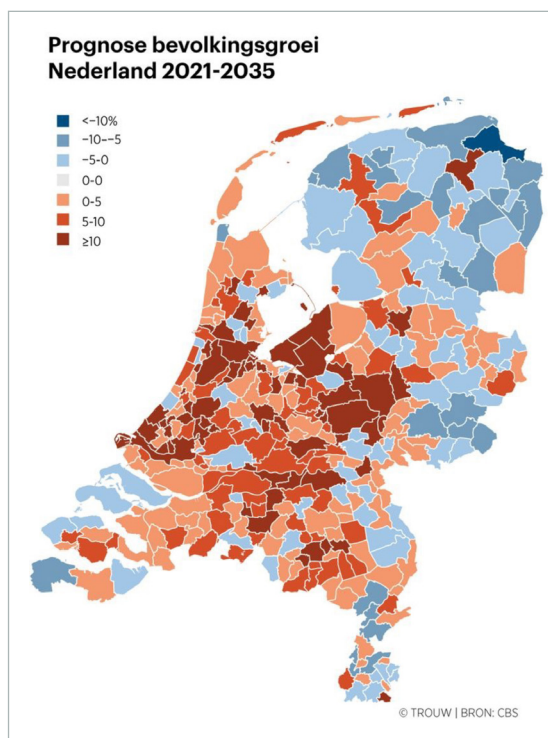
De ophef die Remkes veroorzaakte met zijn opmerkingen over de kloof tussen de stad en het platteland heeft iets raars. Dat geldt ook voor de problemen in de grote stad. Alsof we het nog niet wisten. Terwijl er waarschijnlijk geen land ter wereld is dat zichzelf zo nauwkeurig en gedetailleerd in kaart heeft gebracht als Nederland.

In dit hoofdstuk maken we veel en dankbaar gebruik van het onderzoekswerk van bekende instituten als het CBS, PBL en SCP. Zij geven een rijk inzicht in de stand van het land.

Daarnaast gebruiken we studies, reportages, citaten en fragmenten uit andere media, om de impact van de veranderingen duidelijk te maken. Voor de verschillen in de stad zoemen we hier en daar specifiek in op Rotterdam als casus voor de grootstedelijke problematiek.

Regionale en lokale verschillen maken ons land veelkleurig. Daar zal niemand over klagen. Verschillen worden pas een probleem als ze leiden tot een ongelijke uitkomst of een structurele onbalans. Daar zijn we naar op zoek.

2.1 Demografie en ruimte

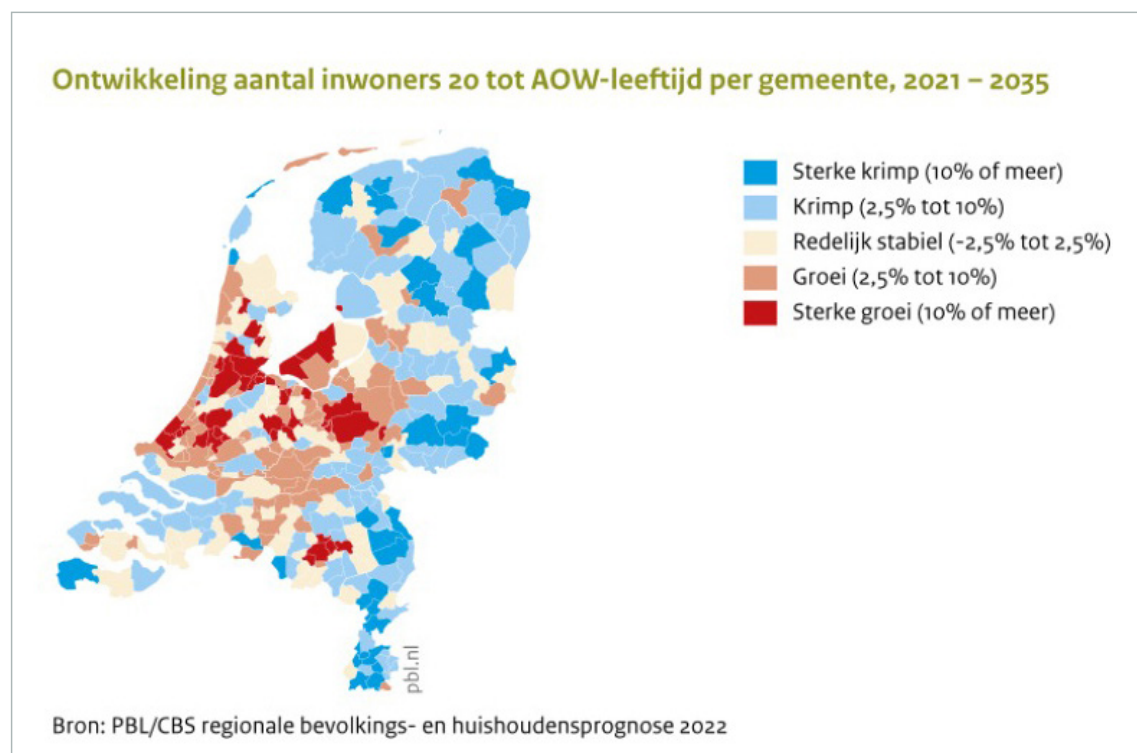
Nederland groeit door. Het CBS verwacht dat het aantal inwoners van Nederland tot 2035 kan toenemen tot 18,9 miljoen tegen 17,5 miljoen begin 2021. De bevolking groeit naar verwachting vooral in de grote en middelgrote steden en in de randgemeenten rond de grote steden. Deze groeigemeenten zijn vooral gelegen in en rond de eerdergenoemde 'ruit van Alkemade'¹⁷.

In 54 gemeenten (15 %) voorziet de prognose substantiële bevolgingskrimp. Deze gemeenten liggen vooral aan de randen van Nederland en zullen door de samenstelling van hun bevolking de komende jaren al eerder vergrijzen dan de veel jongere steden. Maar ook in de 'ruit van Alkemade' liggen een aantal gemeenten die te maken krijgen met krimp.

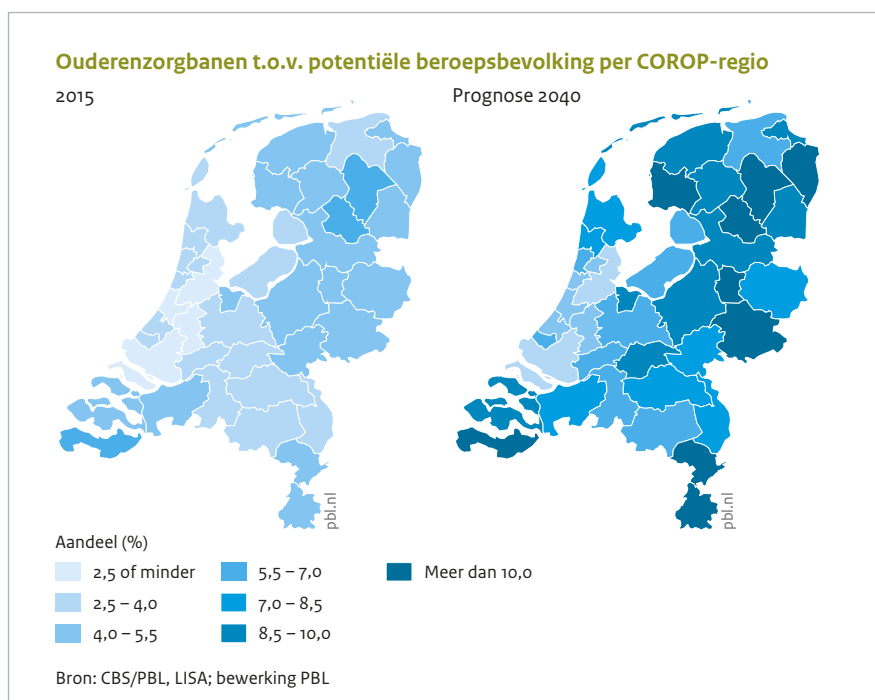
Na 2035 zal de groei in de grote en middelgrote steden vertragen en in de kleine gemeenten vrijwel tot stilstand komen. Ook zal dan het aantal gemeenten met een afnemend inwonertal zich verder uitbreiden.

Regionale demografie

In het eerste hoofdstuk is het probleem van krimpregio's al benoemd, ook in relatie tot de snelle vergrijzing van deze gebieden. Als we alleen al kijken naar de werkzame beroepsbevolking zien we grote verschillen tussen de delen van het land. De groei van de werkzame beroepsbevolking concentreert zich opnieuw in hoofdzaak in de 'ruit van Alkemade' en een deel van Flevoland. In de rest van Nederland is in de periode tot 2035 stabilisatie of krimp van de beroepsbevolking voorzien.

Dit betekent ook dat met name in de krimpregio's een groter deel van de beroepsbevolking in de komende jaren werkzaam zal moeten zijn in de beroepen rond de zorg voor ouderen. Dit geldt in de periode tot 2040 voor nagenoeg alle regio's buiten de Randstad.

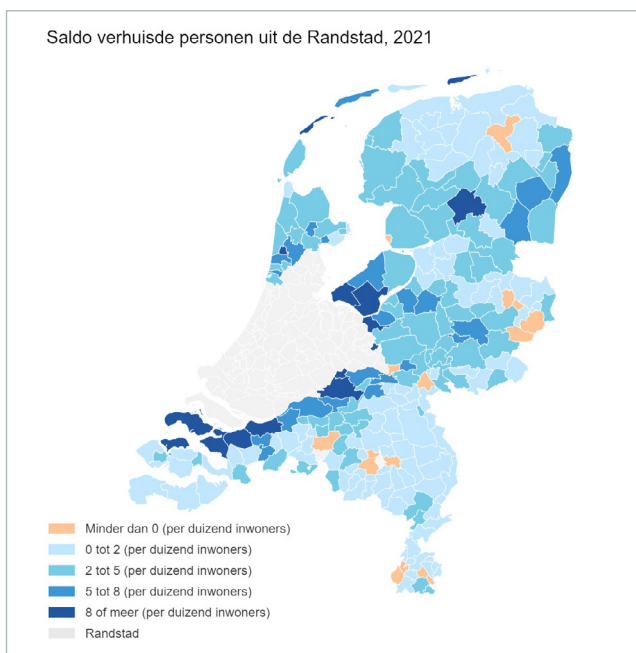

Stedelijke demografie

Tegenover de krimpproblematiek staat de enorme groei van de stad. Nederland is een van de meest verstedelijkte landen ter wereld en is ook in een hoger tempo verstedelijkt dan de meeste andere landen in Europa. Tegelijk is het percentage mensen dat in grootstedelijke regio's woont (>500.000 inwoners) juist weer laag. Nederland bestaat vooral uit veel relatief kleinere steden op korte afstand van elkaar.

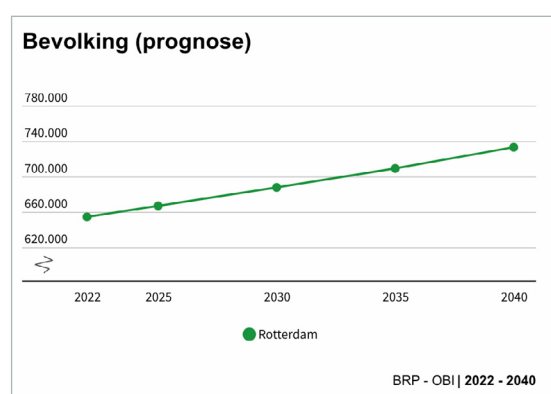
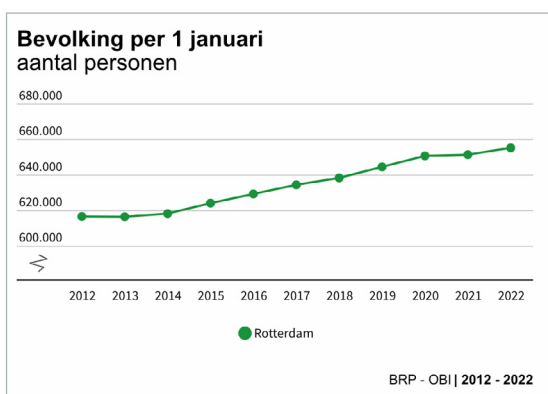
Een nieuwe trend is dat jonge gezinnen met hogere inkomens de grote steden alweer verlaten¹⁸. Dit heeft te maken met de drukte, maar ook met de onbetaalbare prijzen voor woningen. In de meeste gevallen vestigen deze jonge gezinnen zich in omliggende gemeenten. Van een trek naar de regio is nog geen sprake.

Ook is opmerkelijk dat bijna alle gemeenten in Nederland in 2021 een positief verhuissaldo hadden van mensen uit de Randstad¹⁹. Dit betekent dat meer mensen van de Randstad naar de regio trokken dan andersom. De enige gemeenten met een negatief verhuissaldo waren studentensteden als Groningen, Enschede en Tilburg. Jonge afgestudeerden trekken na hun studie nog altijd naar de Randstad voor een baan.

De Delftse promovendus Maarten Koreman beschrijft in zijn proefschrift hoe veel steden in de jaren '80 van de vorige eeuw nog kampten met krimp en gericht beleid voerden om nieuwe inwoners naar de stad te trekken. Achteraf is dit beleid te succesvol geweest, stelt hij. Nu kampen veel steden daarom met ruimtetekort en zit de krimp in de regio. Hij bepleit een nieuw spreidingsbeleid om de groei evenwichtiger over de stad en regio te verdelen.²⁰

Als we kijken naar Rotterdam als onze casus voor de grote stad dan zien we ook hier de gestage groei²¹. Op 1 januari 2022 had Rotterdam 655.106 inwoners. Daar komt volgens de prognoses in de periode tot 2040 nog zo'n 12% bij. Rotterdam is jonger dan het Nederlandse gemiddelde. 55% van de inwoners is jonger dan veertig. Landelijk is dat 47%.

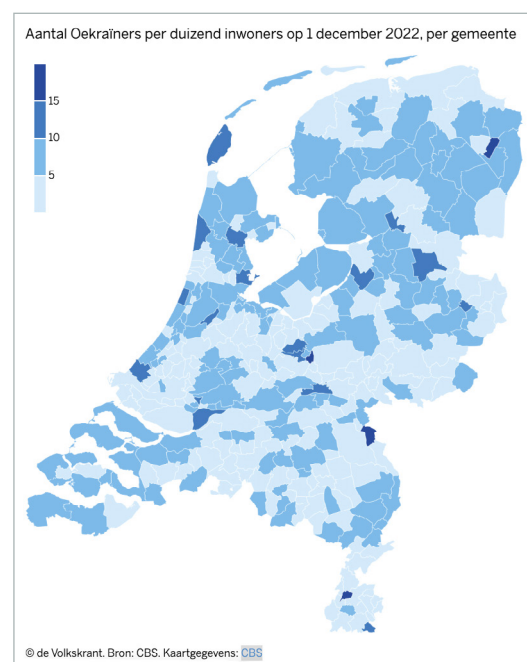
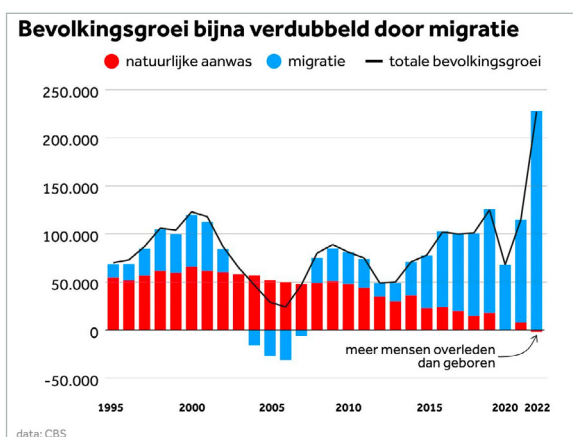

Migratie

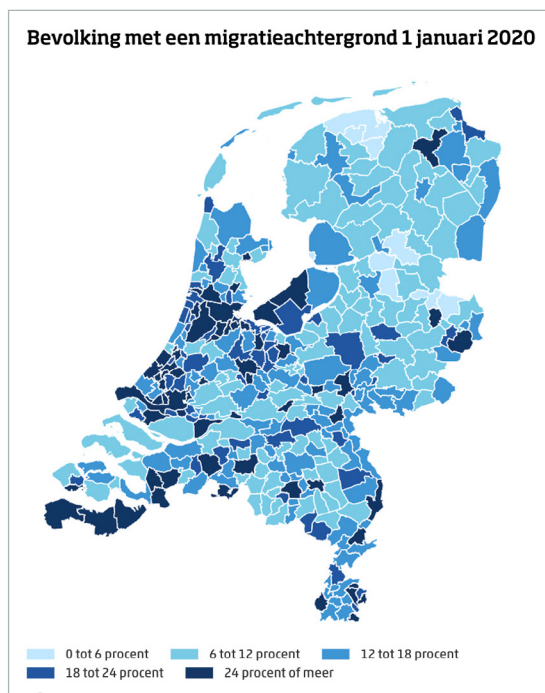
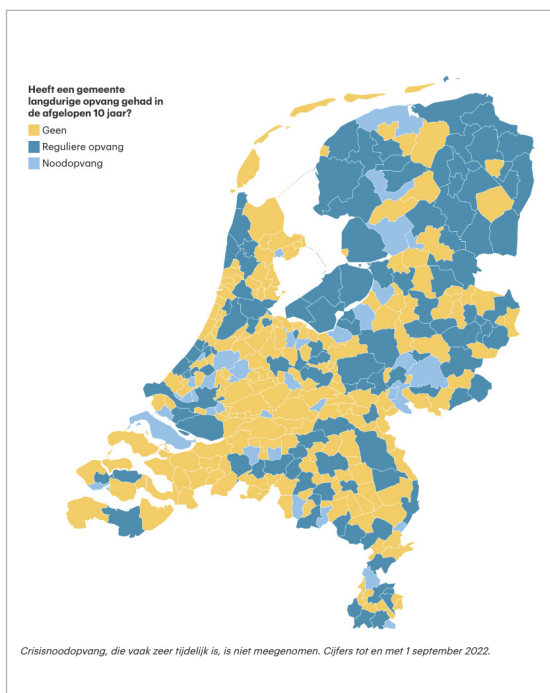
Migratie is op dit moment veruit de belangrijkste demografische factor op de bevolkingsgroei. Uit de nieuwste cijfers van het CBS over 2022 blijkt dat voor het eerst in Nederland meer mensen overleden dan er geboren werden²². De groei van de bevolking kwam daardoor voor 2022 volledig voor rekening van de sterk gestegen migratie. Over heel 2022 waren dat 402.000 migranten, 150.000 meer dan over heel 2021.

Voorals de oorlog in Oekraïne droeg bij aan de flinke stijging van het aantal migranten. In de eerste maanden na de Russische inval kwamen substantieel veel meer migranten naar Nederland.

De Oekraïense vluchtelingen verspreidden zich over bijna alle gemeenten. Renswoude (Utrecht), Gennep (Limburg) en Pekela (Groningen) ontvingen relatief de meeste nieuwkomers.

Na de Oekraïners kwamen de grootste groepen migranten in 2022 uit Syrië, Turkije en India. Het jaar daarvoor waren de Polen nog de op een na grootste groep nieuwkomers, na Syrië. Maar de Poolse migranten vormen nu de vijfde grootste groep.

Niet alle gemeenten hebben de afgelopen jaren evenredig bijgedragen aan de opvang en huisvesting van asielzoekers. Vooral het noordelijk deel van ons land heeft die taak op zich genomen. In de 'ruit van Alkemade' werd minder vaak noodopvang geboden: in grote delen van Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Noord-Brabant en Zeeland lieten gemeenten het afweten²³.

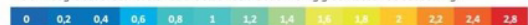
Daar staat tegenover dat veel migranten zich in en rond de grote steden vestigen. Van de totale bevolking had op 1 januari 2020 24,2% een migratieachtergrond. In de steden ligt dat aandeel aanzienlijk hoger. Zo heeft in Amsterdam inmiddels 51,8% van de inwoners een migratieachtergrond. In Den Haag, Rotterdam en Utrecht is dat respectievelijk 55,6%, 52,3% en 36,1%. Vooral mensen met een niet-Westerse migratieachtergrond wonen vaker in of in de buurt van de vier grote steden. Ook de grensregio's kennen een hoger percentage inwoners met een migratieachtergrond, maar dit gaat veelal om expats uit de buurlanden²⁴.

Leefomgeving

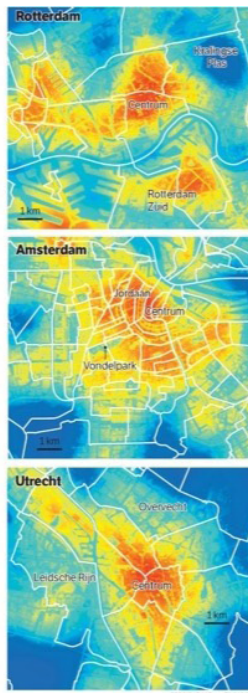
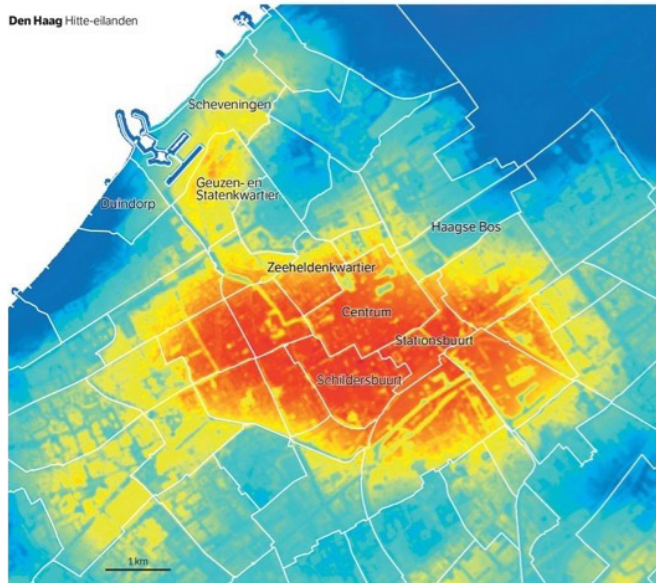
In de overvolle Randstad lopen we steeds vaker aan tegen de grenzen van een gezonde leefomgeving, deels als gevolg van de klimaatverandering. Zo moeten we in de steden meer rekening gaan houden met het vraagstuk van hittestress en de afvoer van overvloedig regenwater bij hevige stortbuien.

Hitte-eiland effect

Het gemiddelde luchttemperatuurverschil tussen de stedelijke en omliggende landelijke gebieden in °C. In Den Haag is dat effect het sterkst. Die stad heeft relatief weinig groen tussen de bebouwing.

Den Haag Hitte-eilanden

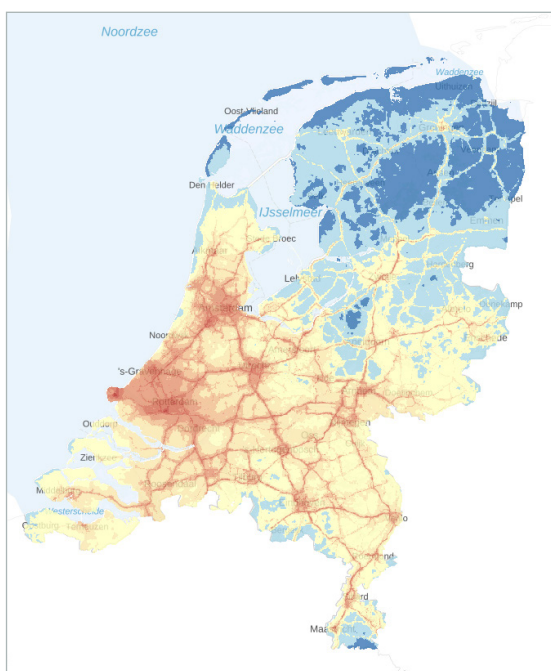

Hittestress in de vier grote steden

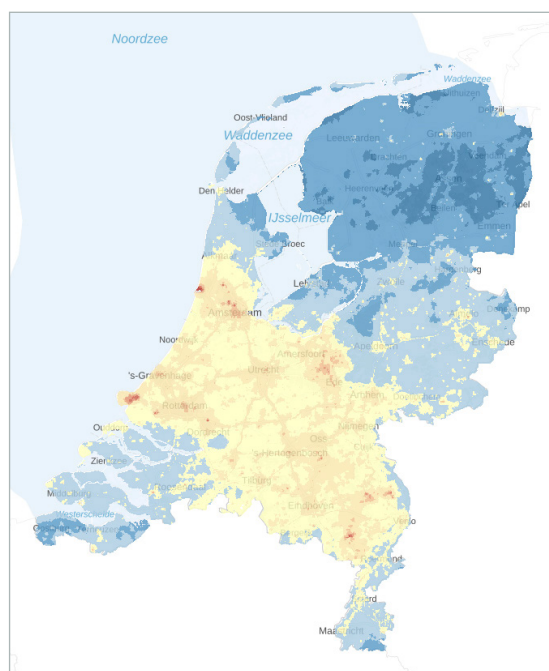
Volgens de Atlas van de leefomgeving van het PBL zijn de Nederlandse binnensteden niet op hitte gebouwd. In de stad wordt sowieso al meer warmte geproduceerd en blijft de warmte langer hangen. Door de hoge en dichte bebouwing staat er minder wind, waardoor het in de nacht minder afkoelt²⁵. De beste oplossing tegen hittestress en overtollig waterafvoer is meer bomen en minder verdichting en versterking.

Een ander probleem heeft te maken met de uitstoot van stikstof. Dit debat richt zich nu vooral op de kabinetsplannen om de stikstofuitstoot in de landbouw te reduceren, maar dit probleem is breder. Stikstof (N) is op zichzelf de belangrijkste voedingsstof voor planten. Boeren gebruiken het als meststof en vee scheidt het uit. Een deel van de stikstof komt in de vorm van ammoniak (NH₃) in de lucht en uiteindelijk in de bodem en het water terecht, wat daarmee van grote invloed is op de biodiversiteit. Met de plannen van het kabinet moet de stikstofuitstoot door de landbouw worden gereduceerd, zodat kwetsbare natuurgebieden kunnen herstellen.

Maar er is ook nog een andere vorm van stikstof die tot problemen leidt, namelijk: stikstofoxiden (NO_x). Die stoffen verslechteren de luchtkwaliteit en zijn slecht voor de gezondheid en de biodiversiteit. Met satellietbeelden is ook deze uitstoot goed in kaart te brengen. De belangrijkste uitstoters daarvan zijn het verkeer, de havens van Rotterdam en Amsterdam, de industrie en de luchtvaart. Het kabinet is bezig met het maken van doelen en plannen om ook deze vorm van stikstof te reduceren.

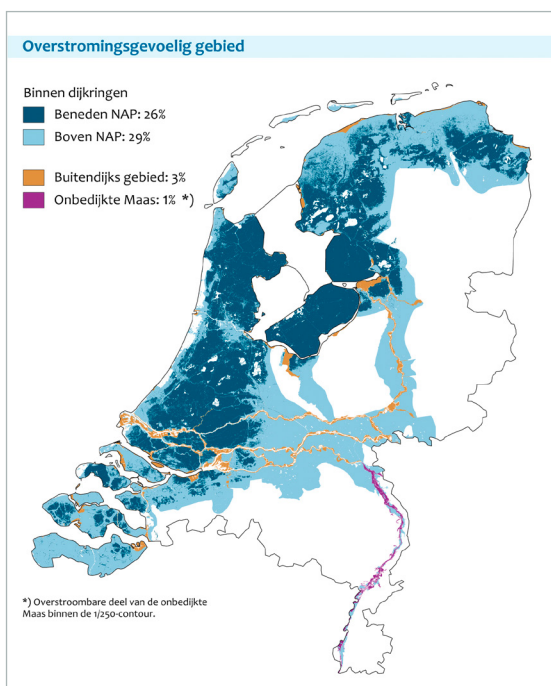

verspreiding stikstofoxiden²⁶

verspreiding fijnstof²⁷

Ook de verspreiding van fijnstof concentreert zich in belangrijke mate in de 'ruit van Alkemade'. De oranje en gele gebieden liggen boven de advieswaarden van de Wereldgezondheidsorganisatie WHO. In de steden wordt het fijnstof vooral veroorzaakt door het verkeer en de industrie. Buiten de steden gaat het ook om grote stallen en in mindere mate om houtstook.

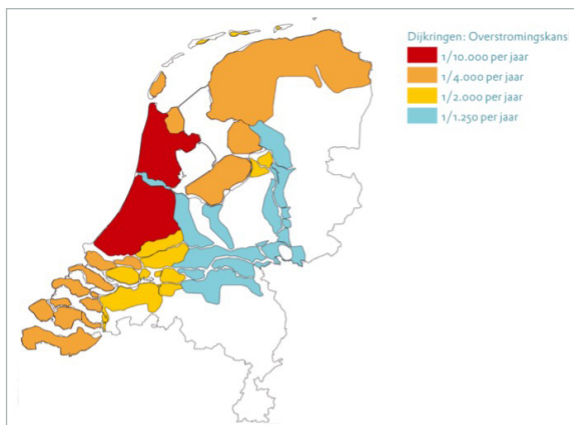

Voor de langere termijn kan ons land worden geconfronteerd met een groter risico als gevolg van de klimaatverandering. Omdat Nederland voor een groot deel onder zeeniveau ligt en we een delta zijn waar een aantal grote rivieren in zee stromen, is ons land erg gevoelig voor overstromingen als gevolg van de stijgende zeespiegel.

Om Nederland tegen het hoogwater te beschermen zijn langs de hele kust en de waterwegen 58 dijkringen aangelegd. In het totaal gaat het om meer dan 3500 kilometer waterkeringen.

Dijkkring 14 is daarvan veruit de belangrijkste. Het is een aaneengesloten ring van dijken, duinen en sluizen die de Randstad moet beschermen tegen hoogwater vanuit de Noordzee, de Nieuwe Waterweg en de grote rivieren. De dijkkring loopt langs de kust van IJmuiden tot aan Hoek van Holland en via Rotterdam, langs Utrecht naar Amsterdam.

Voor alle dijkkringen is een overstromingskans vastgelegd, aan de hand waarvan de maatregelen tegen hoogwater worden afgeleid. De hoogste bescherming geldt in het rode gebied van Zuid- en Noord-Holland.

Hier worden maatregelen genomen die bestand zijn tegen een hoogwater dat eens in de 10.000 jaar wordt verwacht. In dit gebied zou de economische schade bij een overstroming ook het grootst zijn. Voor de andere dijkkringen gelden lagere criteria.

Voor de uitvoering van de maatregelen is de Deltacommissaris verantwoordelijk. Deze regeringscommissaris moet er ook voor zorgen dat er in de toekomst voldoende zoetwater beschikbaar is voor de landbouw, industrie en natuur.

Alle maatregelen zijn bedoeld om Nederland te beschermen tegen hoogwater door een stijgende zeespiegel en extreme regenval. Toch houden banken en andere financiële instellingen nu al rekening met het gevaar van een overstroming. Zij werken met scenario's om deze klimaatrisico's te beprijzen in hun hypotheek, leningen of andere producten.

Ook de Deltacommissaris schreef eind 2021 te 'willen onderzoeken hoe de verstedelijking en daarmee gepaard gaande investeringen op de lange termijn anders over Nederland kunnen worden verdeeld, en een beweging op gang kunnen brengen naar plaatsen waar dit vanuit het oogpunt van klimaatverandering het minst kwetsbaar is'²⁸.

Om diezelfde reden stelde ook het NRC onlangs in haar hoofdcommentaar dat ons land behoefte heeft aan een politiek grand design voor de toekomst van Nederland. 'Dit debat over de lange termijn moet explicieter worden gevoerd. (...) Want de omgang met het water is het hart van de Nederlandse democratie – de nationale overlevingsstrategie. Al eeuwen'.²⁹

Infra

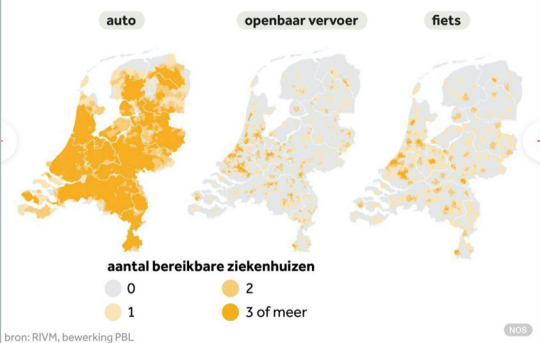
'Voor elke investering in het OV moeten buiten de Randstad driemaal zoveel argumenten worden aangedragen als wanneer het geld naar een project in Noord- of Zuid-Holland en Utrecht gaat', schreef een briefschrijver onlangs in het NRC³⁰. 'Er gaat wel 1,4 miljard naar een plan van de gemeente Utrecht om een bestaande sneltram naar Nieuwegein te versnellen, maar er is geen geld om de Maaslijn tussen Roermond, Venlo en Nijmegen te verbeteren (kosten: 300 miljoen)'.

Het zijn dit soort berichten die in de regio veel kwaad bloed zetten. Wel 4.1 miljard voor het doortrekken van de Noord-Zuid metrolijn naar Hoofddorp, maar nog geen geld voor de Lelylijn naar Groningen of de Nedersaksenlijn tussen het Noorden en het Oosten.

Bereikbaarheid

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft in oktober 2022 de resultaten gepresenteerd van de eerste fase van het nieuwe PBL-project Bereikbaarheid. In het rapport *'Toegang voor iedereen?'* komt het PBL met een nieuwe visie op bereikbaarheid³¹. Niet de vraag naar drukte of doorstroming staat centraal, maar de vraag of mensen op welke manier dan ook daadwerkelijk kunnen reizen naar hun baan, zorg, onderwijs, winkels en groen. Dat levert verrassende nieuwe inzichten op.

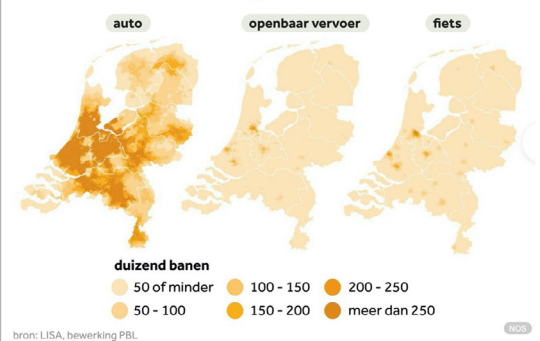
Bereikbaarheid van ziekenhuizen per vervoersmiddel binnen 30 minuten reistijd

Het minst verrassend: de auto is op veel plekken nog altijd de snelste manier om van A naar B te komen, zelfs in de spits en zelfs in de Randstad.

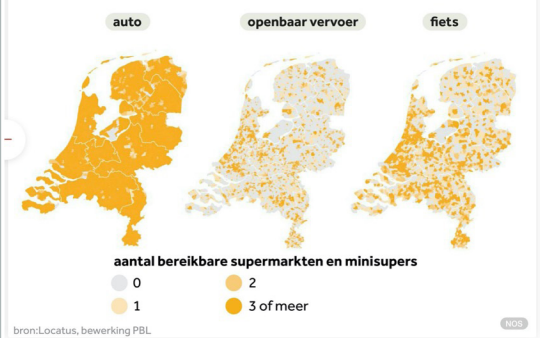
Voor 30% van de Nederlanders is een ziekenhuis of polikliniek niet binnen 30 minuten bereikbaar zonder auto. 12% haalt dit zelfs niet binnen drie kwartier.

Bereikbaarheid van banen per vervoersmiddel binnen 30 minuten reistijd

Eerder onderzoek van het PBL liet al zien dat in heel Nederland slechts 37% van de banen met het openbaar vervoer bereikbaar is. Dit geldt niet alleen in de regio, maar even goed voor grote steden. Daarbij speelt het probleem dat openbaar vervoerssystemen meestal op het centrum van de stad gericht zijn. Hierdoor is de bereikbaarheid tussen andere delen van de stad en grote industrie- of bedrijventerreinen vaak problematisch. De afstanden zijn dusdanig dat ook deelfietsen of -scooters hiervoor geen oplossing bieden.

Bereikbaarheid van supermarkten per vervoersmiddel binnen 15 minuten reistijd

Het PBL concludeert dat het patroon van (on)bereikbaarheid voor een deel voortkomt uit eerder gemaakte politieke keuzes. Er is in het verleden te veel bezuinigd op het openbaar vervoer en grote nieuwbouwlocaties zijn te lang aangelegd zonder voldoende eigen voorzieningen in die wijken. Dat gaat niet alleen om OV-verbindingen, maar ook om eigen winkels, zorg, recreatie of werkgelegenheid.

Een belangrijk instrument bij de keuze voor investeringen in grootschalige infrastructuur is de maatschappelijke kosten-baten analyse (MKBA). Met deze analyse worden de positieve en negatieve effecten van een nieuw project voor de welvaart van Nederland ingeschat. Hierbij gaat het niet alleen om de financiële impact, maar ook om maatschappelijke effecten als de gevolgen voor geluidsoverlast of de natuur. Voor grootschalige infrastructurele projecten en gebiedsontwikkelingen is een MKBA verplicht.

De MKBA is in de eerste plaats bedoeld als een afwegingsinstrument. De effecten van grootschalige investeringen worden op een gestandaardiseerde wijze in beeld gebracht. Critici vinden dat de MKBA in de praktijk steeds meer als besluitvormingsinstrument wordt toegepast. Naar gelang de gewenste uitkomst worden effecten genuanceerd of uitvergroot. Een andere kritiek is dat de effecten van innovatieve of visionaire projecten lang niet altijd kunnen worden doorberekend. Daarmee heeft het MKBA een bias voor bestaande projecten of investeringen.

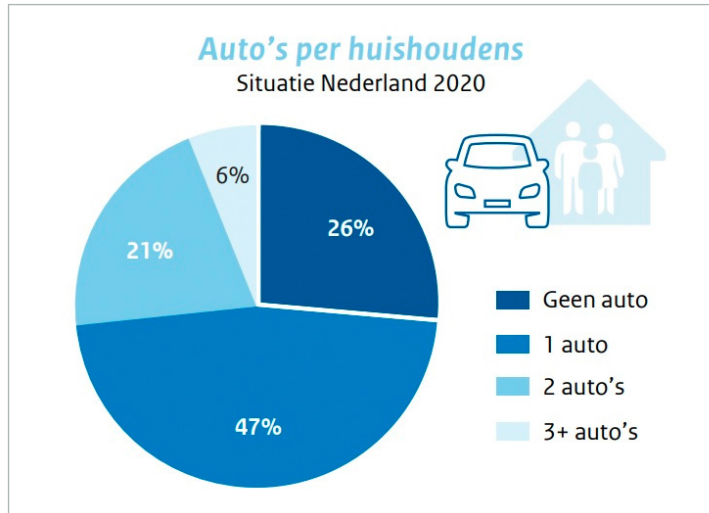
Natuurlijk is het goed om bij grote miljardprojecten goed naar de kosten te kijken, maar in de praktijk zijn hierdoor grote verschillen ontstaan in Nederland en zijn bepaalde delen van het land steeds slechter bereikbaar geworden. Je krijgt hier een klassiek kip-en-ei-dilemma: kunnen mensen niet zonder de auto omdat het openbaar vervoer steeds slechter wordt of wordt het openbaar vervoer slechter omdat mensen liever met de auto gaan. Of is het allebei waar?

Feit is dat door de opkomst van de auto al in de vorige eeuw het fijnmazige Nederlandse spoornetwerk fors is ingekrompen. Nederland kent niet minder dan 786 voormalige stations³². Veel van die verdwenen lijnen en stations liggen in de regio.

Door het opheffen van deze treinverbindingen is vooral de regio dus nog afhankelijker geworden van busdiensten. Toch concentreert ook het aanbod van busverbindingen zich met name in de verstedelijkte gebieden. De drie Randstadprovincies zijn samen goed voor meer dan de helft van alle busritten. Drenthe, Friesland en Zeeland komen samen tot niet meer dan 6% van alle busritten³³. Dat wil niet zeggen dat bereikbaarheid nergens in de Randstad een probleem is. Goerree-Overflakkee hoort als eiland bij Zuid-Holland, maar heeft in veel opzichten vergelijkbare problematiek als Zeeland.

Commissaris van de Koning in Groningen René Paas beschreef in *De Groene Amsterdammer* hoe de bereikbaarheid in de regio onder druk komt te staan³⁴. 'Als je de voorzieningen uitholt – de bus wordt een belbus, en die wordt weer een belbus die door vrijwilligers op

de weg wordt gehouden – dan wordt de drempel om er gebruik van te maken steeds hoger en doen steeds minder mensen een beroep op die voorzieningen. Dat is een vicieuze cirkel'.

Voor de bereikbaarheid van Nederland is het een belangrijk gegeven dat ruim een kwart van de Nederlandse huishoudens geen auto heeft. Dat gaat niet alleen om jongeren en studenten, maar ook om ouderen, mensen met gezondheidsproblemen en mensen die geen auto kunnen betalen. Al deze groepen zijn voor hun bereikbaarheid dus afhankelijk van het openbaar vervoer. De verschraling van vervoersvoorzieningen betekent voor deze groepen dat zij direct beperkt worden in hun mobiliteit en daarmee in hun mogelijkheden om mee te doen in de samenleving. In Friesland heeft 1 op de 12 huishoudens te maken met een vorm van 'vervoersarmoede'³⁵.

Voor de grote steden ontbreken actuele cijfers over de omvang van de vervoersarmoede. In de casusstad Rotterdam loopt een onderzoek³⁶. Vooral op Rotterdam-Zuid is het aanbod van openbaar vervoer lager en in de hele stad zijn de afgelopen jaren haltes van tram en bus opgeheven en dienstregelingen in de vroege ochtend en late avond beperkt.

In algemene zin geldt dat waar het reizigersaanbod laag is, de kosten per reizigerskilometer hoog zijn. Omdat een groot deel van deze kosten bestaat uit arbeidskosten, zijn de mogelijkheden om kosten te besparen voor vervoerders beperkt. De demografische ontwikkeling in het landelijk gebied maken deze vooruitzichten niet beter³⁷.

Bij de introductie van de nieuwste dienstregeling in december 2022 trok reizigersorganisatie Rover opnieuw aan de bel over het schrappen van een aantal

buslijnen, vooral in het landelijk gebied. 'Afgelopen jaren ging het om relatief kleine veranderingen zoals minder bussen in het uur of het inkorten van de dienstregeling. Dit jaar worden hele lijnen opgeheven. Openbaar vervoer kost geld. Maar wanneer mensen vereenzamen kost de GGZ misschien nog wel meer', aldus Rover.

MIRT

De rijksoverheid investeert in de bereikbaarheid van Nederland. Projecten met een bovenregionaal belang kunnen in aanmerking komen voor financiering uit Den Haag. Dit gebeurt in de jaarlijkse MIRT-ronde. Kritiek op deze verdeling is dat het meeste geld wordt uitgetrokken voor de verstedelijkte gebieden van ons land.

Ook bij de laatste verdeling van de MIRT-gelden uit het regeerakkoord lag de nadruk vooral op investeringen in de 'ruit van Alkemade'. Dit kwam ook omdat deze ronde was gekoppeld aan de woningbouwopgave uit het regeerakkoord. Amsterdam spande de kroon met de 4,1 miljard euro aan nieuwe investeringen. Eindhoven kreeg bijna 900 miljoen voor een betere verbinding met de Hightech campus en ASML in Veldhoven en Rotterdam krijgt ruim 600 miljoen voor een derde brug over de Maas. Het kabinet volgde in de verdeling van de middelen de regio's waar de komende tien jaar 900.000 woningen moeten worden gebouwd. De meeste van die woningen zijn gepland in de Randstad, Noord-Brabant en Gelderland.

In de oorspronkelijke MIRT ging slechts 4% van de totale investeringen naar de drie Noordelijke provincies. De Drentse gedeputeerde Nelleke Vedelaar noemde de verdeling 'ontluisterend. (...) Het gaat om gelijke kansen. Om het ontsluiten van het Noorden, voor jonge mensen die naar het beroepsonderwijs, HBO en universiteiten gaan, voor werknemers of voor ziekenhuizen'³⁹.

Bij de behandeling van de plannen in de Tweede Kamer hebben de coalitiepartijen daarom een behoorlijke schuif in de verdeling gemaakt, ten gunste van een aantal projecten in het Noorden.

Kritiek op het MIRT

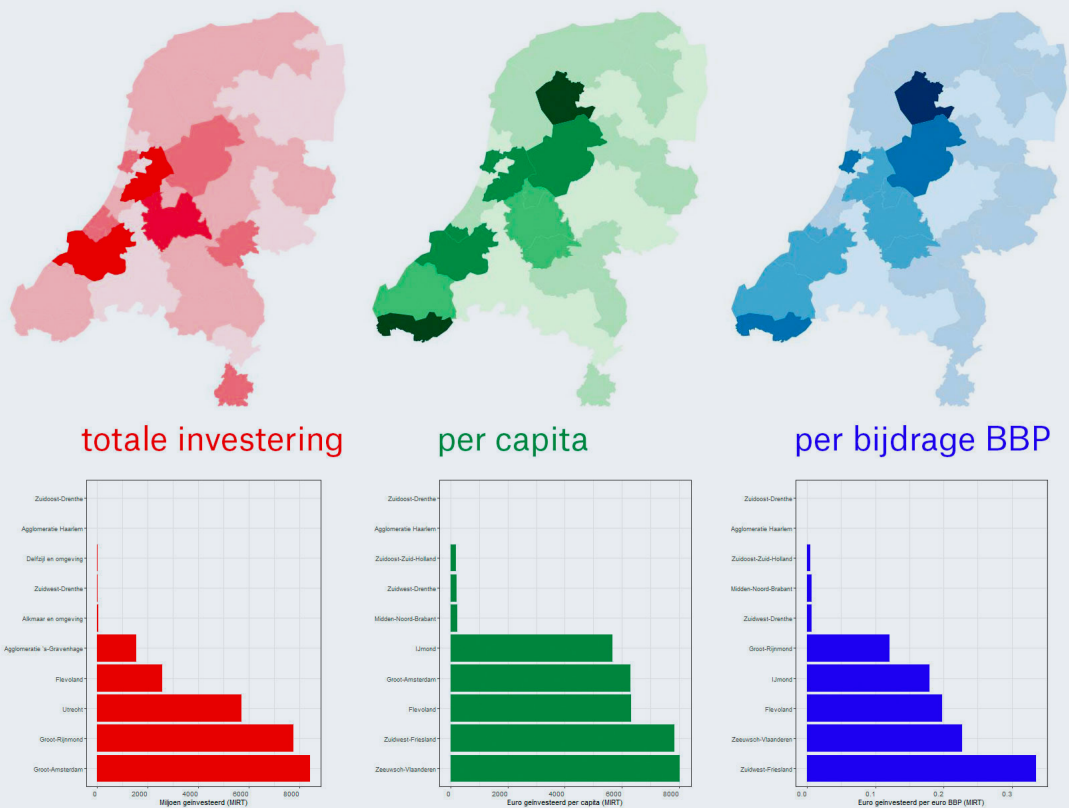
Ieder najaar staat de pot met MIRT-geld op de politieke agenda en ieder jaar is er ook weer kritiek op de systematiek om het geld over Nederland te verdelen. Is die kritiek terecht?

In een artikel van de *Correspondent* verwoordde de toenmalige Groningse gedeputeerde Fleur Gräper in 2020 de kritiek vanuit de regio⁴⁰: waar het drukker wordt leggen we meer infrastructuur aan, zodat het drukker wordt. Waar het leger wordt investeren we minder, waardoor daar steeds minder activiteiten plaatsvinden.

De boosdoener volgens critici is de NMCA: de Nationale Monitor Capaciteitsanalyse - een ambtelijk document van het ministerie van Infrastructuur. Om als provincie geld uit het MIRT te krijgen 'moet je een probleem hebben dat volgens het NMCA een probleem is'. Maar de NMCA kijkt alleen naar capaciteitsvraagstukken en niet naar bereikbaarheid, veiligheid of duurzaamheid. Daarmee is het een 'defensieve' rapportage, die vaker in het voordeel van de drukke regio's uitvalt. Ook de indeling van de MIRT regio's werkt in het voordeel van de drukke regio's. De drie Noordelijke provincies moeten met elkaar tot voorstellen komen.

Is dat zo? De Vereniging Deltametropool inventariseerde samen met de Vrije Universiteit de besteding van de MIRT-gelden in de periode 2010-2019⁴¹. Daaruit blijkt dat vooral de stedelijke regio's Amsterdam, Rotterdam en Utrecht de meeste investeringen aantrekken. Je kunt echter op meerdere manieren kijken naar deze verdeling.

Wanneer je kijkt naar de 'platte' cijfers is de top 3 duidelijk. Maar je kunt ook uitgaan van de investeringen per hoofd van de bevolking. Dan ontvingen Zeeuws-Vlaanderen, Zuidwest-Friesland en Flevoland de hoogste bijdrage. Het rechter kaartje relateert de investeringen aan de euro's die in een regio worden verdiend.

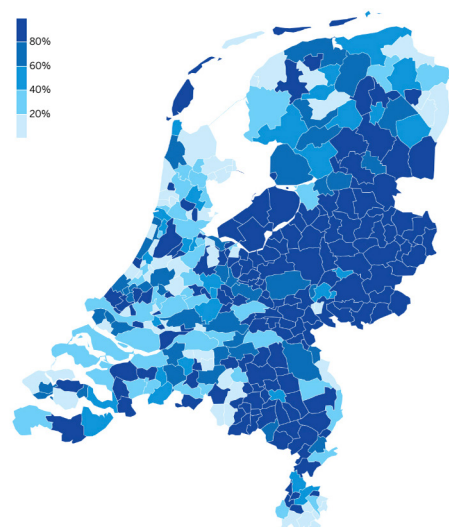
MIRT investering per Corop regio. De grafiek toont de regio's met de 5 hoogste en 5 laagste investeringen (MIRT 2010-2019). Inwonder- en BBP-data: CBS, 2016.

De verdeling van de MIRT-gelden vertekent ook, omdat projecten een bovenregionaal belang moeten hebben. Mede daardoor gaat een relatief groot deel van de gelden naar maatregelen tegen hoogwater, wat weer in het voordeel is van waterrijke provincies als Friesland en Zeeland. Een 'droge' provincie als Noord-Brabant met een grotere bevolking en een hogere bijdrage aan het BBP ontvangt hierdoor relatief minder.

GLASVEZELNETWERK DEKT VOORAL OOST-NEDERLAND

Aandeel woningen per gemeente met toegang tot het glasvezelnetwerk in 2022

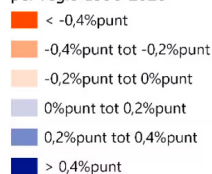

Op één terrein heeft de regio een duidelijke voorsprong op de grote stad. De aanleg van het glasvezelnetwerk voor supersnel internet laat zien dat de dekking van het aanbod voor glasvezel in Oost-Nederland substantieel hoger ligt. Het verschil is dat het glasvezelnet wordt aangelegd door commerciële partijen, die zo snel mogelijk een zo groot mogelijk afzetgebied willen innemen. Bovendien is de aanleg in drukbevolkt gebied vaak duurder en logistiek veel lastiger. De voorsprong biedt een belangrijk voordeel voor de regio's in Oost-Nederland. Met supersnel internet worden de mogelijkheden voor thuiswerken groter⁴².

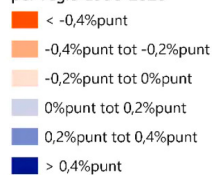
2.2 Werk en inkomen

In mei 2022 publiceerde de Rabobank een onderzoek naar de groeiende economische ongelijkheid tussen regio's in ons land⁴³. Volgens de onderzoekers hebben de sterke economische regio's te maken met een sneeuwbal effect, waardoor zij een steeds groter aandeel in de nationale economie voor hun rekening nemen. Het gat met economische minder sterke regio's wordt hierdoor steeds groter.

Ontwikkeling aandeel in toegevoegde waarde per regio 1996-2020

Ontwikkeling aandeel in werkgelegenheid per regio 1996-2020

Zowel in welvaart, als in werkgelegenheid is het aandeel van de Noordelijke Randstad (Amsterdam-Utrecht) en de Brainport Eindhoven gegroeid. Gezamenlijk zijn de 'big five' (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Eindhoven) goed voor bijna de helft van de nationale economie⁴⁴.

Regio's in het Noorden en Oosten van het land en Zeeland zagen hun economisch aandeel kleiner worden. Hoewel nagenoeg alle regio's in deze periode economisch groeiden, constateren de onderzoekers wel dat de groeipaden van de winnaars en verliezers steeds verder uiteenlopen.

In algemene zin kan gesteld worden dat de stedelijke regio's de grootste groei lieten zien. Zij profiteren van agglomeratievoordelen als de nabijheid tot andere bedrijven, de beschikbaarheid van gekwalificeerd personeel en de korte afstand tot instituties. In het middensegment onderscheiden zich die regio's, die bewust hebben ingezet op een eigenstandig economisch beleid. Dit geldt bijvoorbeeld voor de *Foodvalley* in het midden van het land en de maakindustrie in de regio Zwolle. De overige regio's kunnen de landelijke groei maar moeilijk bijbenen. Onderaan staan regio's als IJmond, Zeeuws-Vlaanderen en Delfzijl en omgeving.

De Rabobank-onderzoekers onderscheiden twee belangrijke factoren in de regionale verschillen in economische ontwikkeling. Dat gaat in de eerste plaats om de economische structuur van de regio. Zo is de dienstensector in de afgelopen decennia sterker gegroeid dan bijvoorbeeld productie of transport.

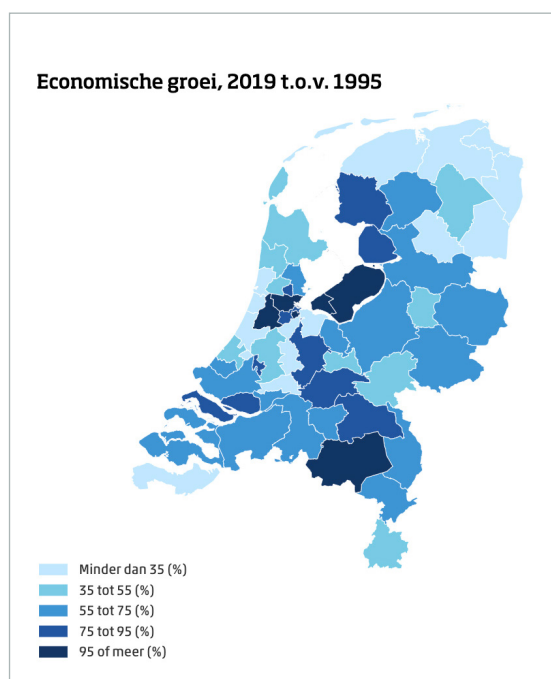
De tweede verklarende factor is het ondernemingsklimaat in een regio. Dat gaat niet alleen om de genoemde agglomeratievoordelen, maar ook om zaken als bereikbaarheid, de nabijheid van kennisinstituten en de kwaliteit van de woonomgeving. Op basis van deze twee factoren komen de onderzoekers tot acht 'raderen van een groeimotor', die elkaar kunnen versterken of juist hinderen als de raderen roestig zijn.

'8 raderen van de groeimotor'

- Innovatieve clusters
- Human capital
- Fysieke infrastructuur
- 'gouden driehoek'*
- Nieuwe en groeiende bedrijven
- Kennisinfrastructuur
- Financiering
- Kwaliteit leefomgeving

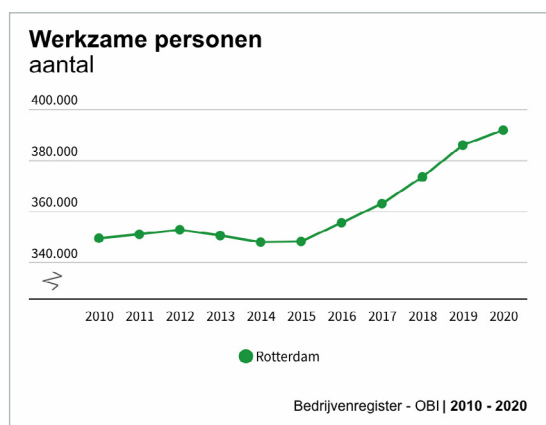
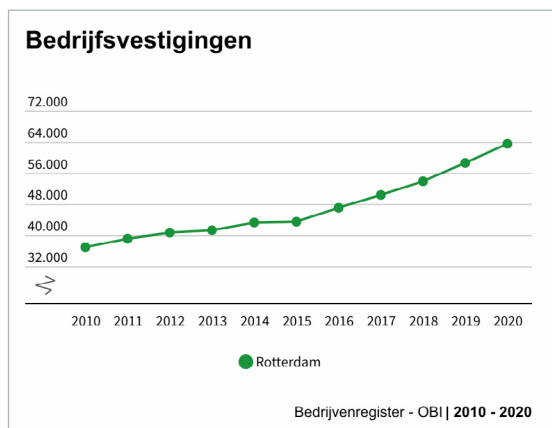
**samenwerking en gedeelde strategie tussen bedrijven, overheid en kennisinstellingen*

Het versterken van deze kwaliteiten op regionaal niveau verbetert het ondernemers- en vestigingsklimaat. Nieuwe bedrijven hebben op hun beurt een uitstraling op de versterking van de regio. Omgekeerd geldt ook dat (te) snelgroeiende regio's hun aantrekkingskracht kunnen verliezen, als bijvoorbeeld de bereikbaarheid of leefbaarheid in het gedrang komen.

CBS-cijfers over (ongeveer) dezelfde periode laten zien dat de regio Amsterdam en de regio Brainport Eindhoven over de afgelopen 25 jaar het snelst zijn gegroeid. In Amsterdam kwam de grootste groei uit de groei van de financiële en zakelijke dienstverlening en de ICT-sector.

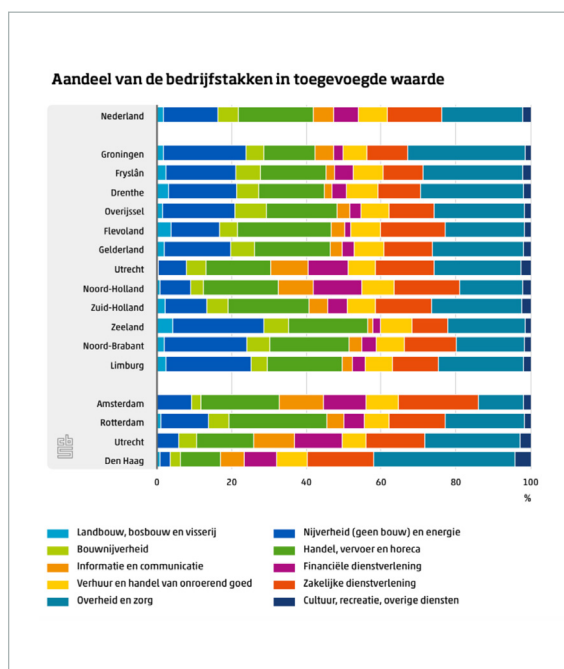
De cijfers van de Rotterdamse economie bevestigen het beeld van de economische aantrekkingskracht van de grote steden. Zowel het aantal ondernemingen als het aantal werknemers in de stad is de afgelopen jaren snel gegroeid⁴⁵.

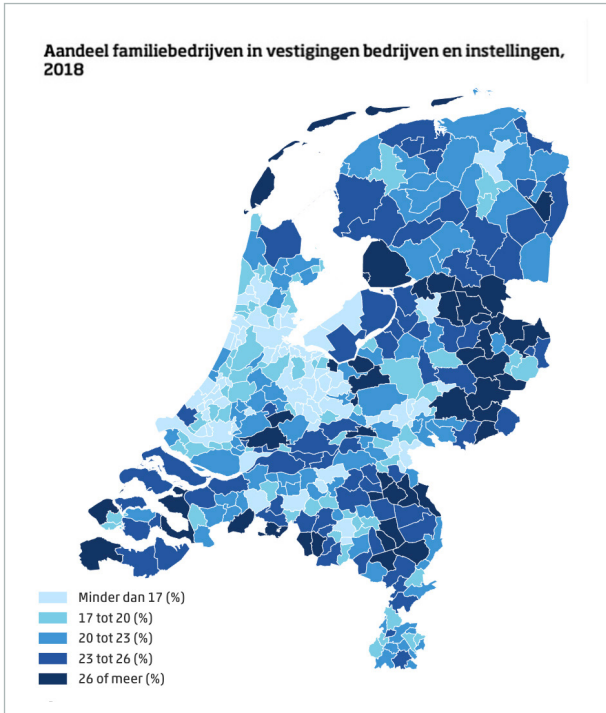

Uit de langjarige analyse van het CBS blijkt dat Amsterdam in de afgelopen 25 jaar ook landelijk de belangrijkste aanjager was van de economie⁴⁶. In totaal groeide de economie in de Amsterdamse agglomeratie tussen 1995 en 2019 met 86%. Voor de regio Rijnmond lag dit op 66%. Landelijk groeide de economie in die jaren met 62%.

Economische structuur

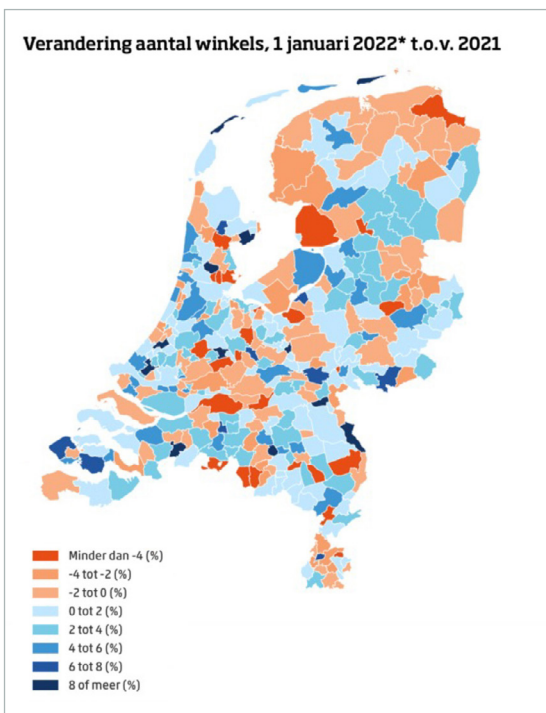
De ideale mix van bedrijfstakken voor een economisch gezonde regio bestaat niet. Alle provincies hebben hun eigen verdeling tussen de verschillende bedrijfstakken. Zo kent Amsterdam een sterk financiële en zakelijke dienstverlening aan de Zuid-As en een groter aandeel in de ICT sector. Den Haag heeft een oververtegenwoordiging van overheidsinstellingen en in Rotterdam speelt de haven een grote rol voor zowel transport als Handel. De verdeling in Flevoland, Utrecht, Gelderland en Zuid-Holland komt het meest overeen met de mix op nationaal niveau⁴⁷.

Opvallend is dat in de regio familiebedrijven een substantieel groter aandeel hebben in de economie. Dit gaat niet alleen om agrarische bedrijven, maar ook om tal van bedrijven in handel, retail en productie. Het grote verschil is dat grote multinationals zich overwegend in het Westen van het land vestigen en daar een groter aandeel in de economie hebben.

Het winkellandschap in heel Nederland verandert in rap tempo. Er is sprake van dezelfde geografische ongelijkheid die we ook in de economie zien. Succesvolle winkelgebieden – veelal in stedelijke regio's – groeien en in veel kleinere gemeenten verschaalt het winkelaanbod.

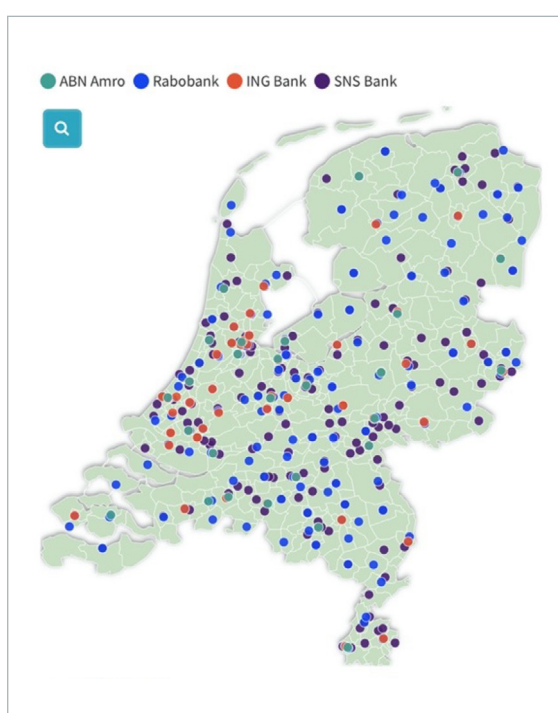

Dit heeft te maken met demografische factoren als de snellere vergrijzing van de regio en de trek van hoogopgeleiden naar de stad. Zij hebben meer te besteden en zien winkelen ook meer als een vorm van ontspanning.

Door de opkomst van het online shoppen en het aanbod van bezorgdiensten voor de dagelijkse boodschappen is ook het karakter van het 'winkelen' veranderd. Experts verwachten dan ook dat de afname van het winkelaanbod niet beperkt blijft tot het platteland⁴⁹.

Ook kleine en middelgrote steden krijgen hiermee te maken. De grote retailers en bekende merken concentreren zich nu al op prominente locaties in de grote steden en trekken de consument met een compleet aanbod van winkels, horeca, cultuur en historie. Kleine en middelgrote steden moeten het nu en in de toekomst vooral hebben van functioneel winkelen.

Waar het winkelaanbod verschaalt neemt niet alleen het voorzieningenniveau af, maar krijgen gemeenten ook te maken met langdurige leegstand en het risico op verloedering van het centrum.

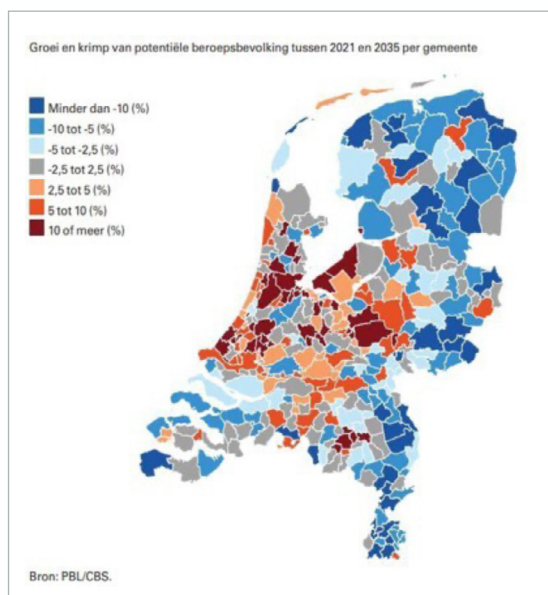
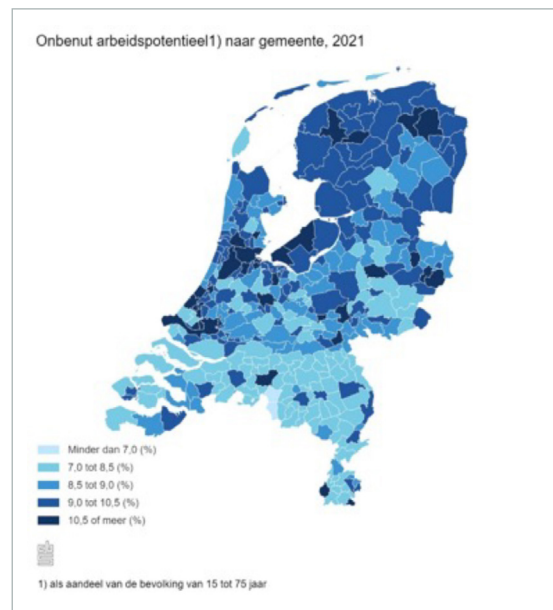
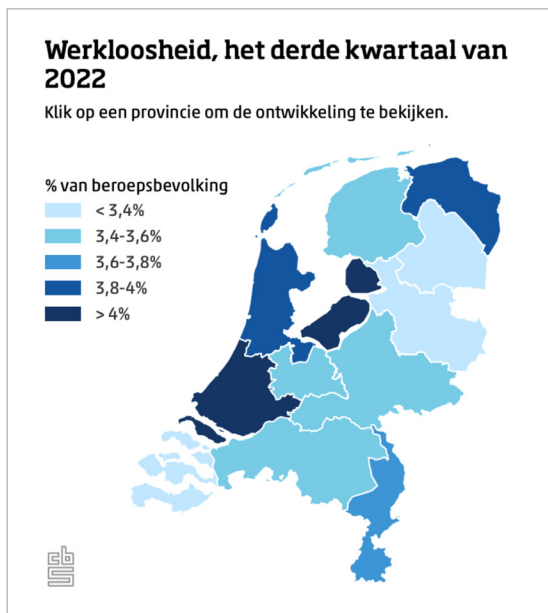
Voor veel mensen is ook de bank een belangrijke voorziening. Toch zet de trend zich door dat banken steeds minder filialen hebben. De belangrijkste oorzaak ligt in de opkomst van digitaal bankieren. Het totale aantal bankfilialen is van 6100 kantoren begin deze eeuw gedaald tot 420 nu. Volgens een analyse van het *RTL nieuws* heeft de ABN AMRO in zes van de twaalf provincies nog maar één vestiging. De Rabobank ging van 335 kantoren in 2020 terug naar 136 nu. De Volksbank heeft naast 200 kantoren van de SNS bank nog zo'n 450 vestigingen van de Regiobank bij zelfstandig financieel adviseurs.

Arbeidsmarkt en inkomen

Naast de economische structuur zijn de omvang en samenstelling van de arbeidsmarkt van belang voor de ontwikkeling van een sterke regionale economie. Ook hier zien we regionaal grote verschillen. Die zijn ook zichtbaar als we gericht kijken naar de verdeling van inkomen en vermogen.

In het derde kwartaal van 2022 lag de werkloosheid landelijk op 3.7% van de beroepsbevolking. Zuid-Holland had de hoogste werkloosheid (4.1%), Zeeland kende het laagste percentage geregistreerde werklozen (3.2%).

Wanneer we kijken naar het onbenutte arbeidspotentieel zien we dat vooral in de noordelijke helft van Nederland mensen meer zouden willen werken⁵⁰. Dit gaat niet alleen om mensen die werk zoeken, maar ook om mensen die in deeltijd werken en meer zouden willen werken. Voor heel Nederland is dit omgerekend een onbenut arbeidsvolume van 732 duizend fte.

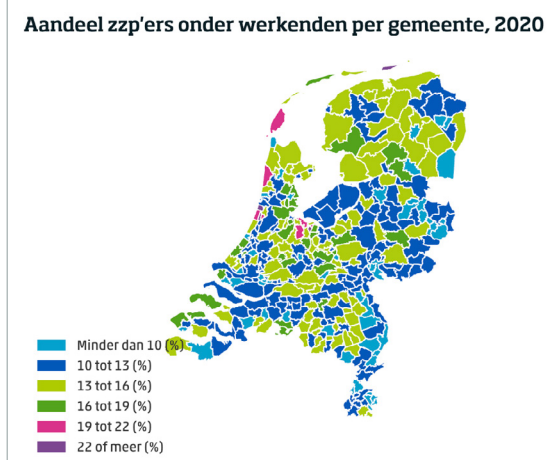

Voor de economie van morgen is het belangrijk om te kijken naar de verwachte ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking. Het PBL en CBS verwachten dat de potentiële beroepsbevolking door de groei van de bevolking en de verhoging van de AOW-leeftijd tot 2035 met ongeveer 400.000 mensen toeneemt. Die groei concentreert zich opnieuw in de 'ruit van Alkemade' en in mindere mate in gebieden rond Groningen en Enschede.

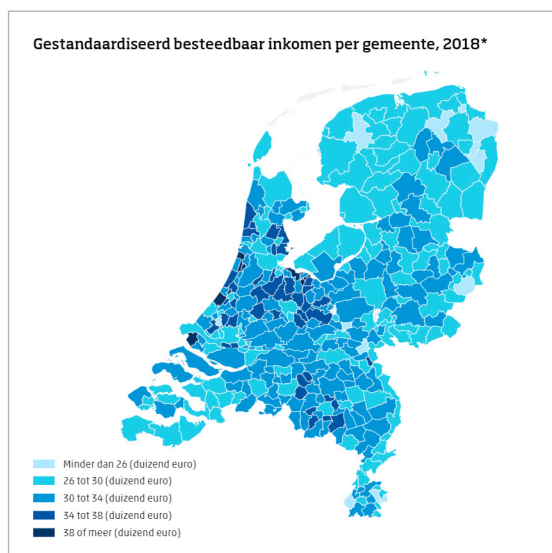
Dit zijn de gebieden waar jongeren naar toe gaan voor hun opleiding of werk en die tegelijk aantrekkelijk zijn voor buitenlandse kennismigranten. In die regio's zal door het hogere aantal geboorten de uitstroom van mensen op AOW-leeftijd minder impact hebben.

De krimp van de potentiële beroepsbevolking treft dus vooral de regio's aan de noord- en oostgrens en de provincie Zeeland.

Ook de samenstelling van de beroepsbevolking verschilt aanzienlijk tussen regio's⁵¹. De hoogste concentratie van het aantal ZZP'ers binnen de werkende bevolking vinden we opnieuw in de 'ruit van Alkemade', maar opvallend genoeg ook in de noordelijke provincies.

Op basis van cijfers van het CBS kunnen we ook naar regionale inkomensverschillen kijken. De 10 'rijkste' gemeenten liggen allemaal in de 'ruit van Alkemade'. De drie rijkste gemeenten zijn Bloemendaal, Wassenaar en Blaricum, maar ook Waalre in Noord-Brabant staat in de top 10. De top 10 van 'armste' gemeenten bestaat vooral uit middelgrote studentensteden als Wageningen, Groningen, Enschede, Delft, Nijmegen, en Maastricht.

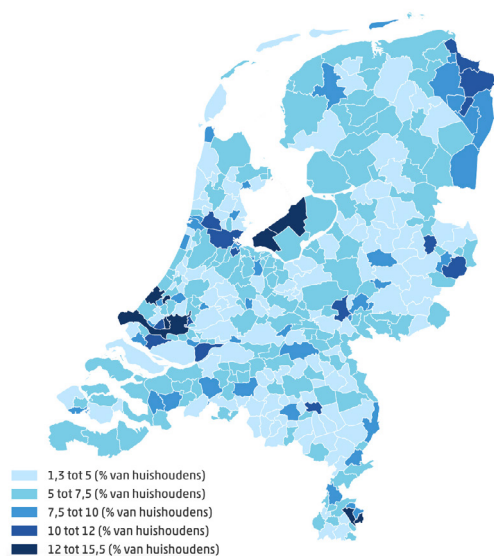

Wanneer we kijken naar inkomens- en vermogensongelijkheid binnen gemeenten valt vooral op dat in gemeenten met meer ouderen zowel de inkomens- als vermogensongelijkheid (Gini-coëfficiënt) lager is⁵².

In de vier grote steden en studentensteden is het verschil veel groter. Landelijk ligt de Gini-coëfficiënt op 0,77, maar in Rotterdam (0,87), Amsterdam (0,86) en Den Haag (0,85) is dat substantieel hoger.

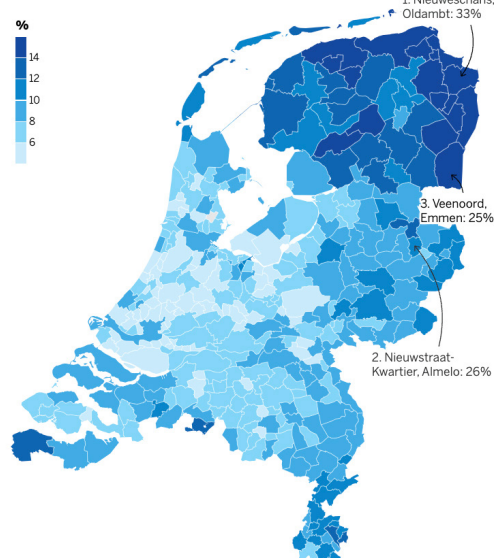
De verklaring hiervoor is dat in de steden niet alleen meer studenten wonen, maar ook relatief veel jongeren en mensen met een niet-westerse achtergrond. Deze groepen hebben gemiddeld een lager inkomen en ook nog aanzienlijk minder vermogen opgebouwd.

Geregistreerde problematische schulden, 1 oktober 2020

De inkomensverschillen in de grote steden verschillen niet alleen per wijk, maar zijn rond de meeste grote steden ook aanzienlijk als het gaat om de vergelijking met randgemeenten. Dat geldt vooral voor Utrecht, Eindhoven, Nijmegen en Tilburg. De inkomensongelijkheid vertaalt zich door in de verdeling van huishoudens met problematische schulden. Gemeenten met de hoogste percentages geregistreerde schulden zijn Rotterdam (15,5%), Schiedam (13,7%) en Lelystad (13,4%). Maar ook in Limburg en Oost-Groningen zijn een paar uitschieters.

Aandeel huishoudens met een laag inkomen en hoog gasverbruik* per gemeente en de drie dorpen of wijken met het hoogste aandeel

*Deze huishoudens behoren tot de groep 25% laagste inkomens van het land én de hoogste 50% gasverbruikers.

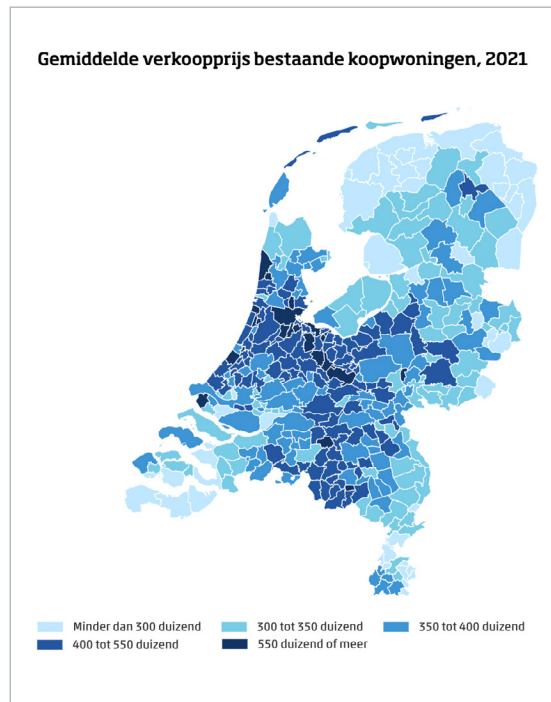
Door de oorlog in de Oekraïne zijn veel huishoudens geconfronteerd met fors hogere energierekeningen. Onderzoek van de Volkskrant laat zien dat vooral in de noordelijke provincies sprake is van energiearmoede.

Van de top 20 plaatsen en buurten met problemen liggen er maar liefst dertien in Groningen. Mensen hebben hier gemiddeld lagere inkomens, terwijl de huizen veelal energie-onzuinig zijn.⁵³ De versterkingsoperatie biedt hier kansen voor verduurzaming, maar dat komt voor veel mensen nu te laat.

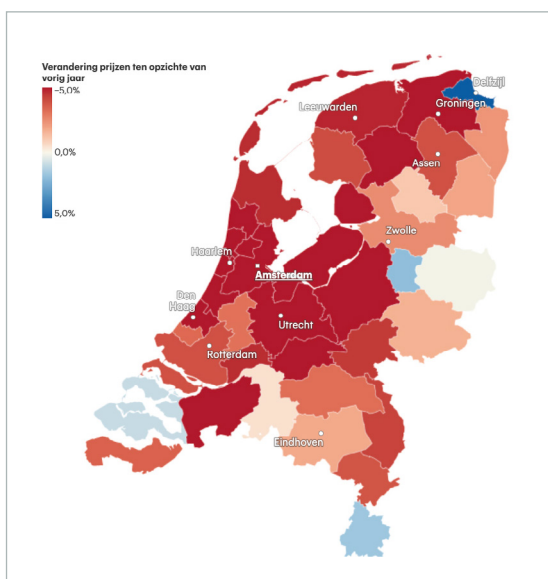
Energiearmoede per gemeente

2.3 Wonen

Een van de grootste opgaven voor de overheid is een aanpak van het grote tekort aan woningen. De afgelopen 25 jaar zijn de prijzen van koopwoningen meer dan verviervoudigd⁵⁴. Kostte in 1995 een huis nog gemiddeld 93.750 euro, in 2021 was dat gestegen tot ruim 380.000 euro. Vooral de laatste tien jaar zijn huizen fors duurder geworden door vooral de lage rente. Over de hele periode zijn de huizenprijzen dan ook veel sneller gestegen dan de inkomens, waardoor het voor mensen met een modaal inkomen steeds lastiger wordt om een eigen huis te kopen.

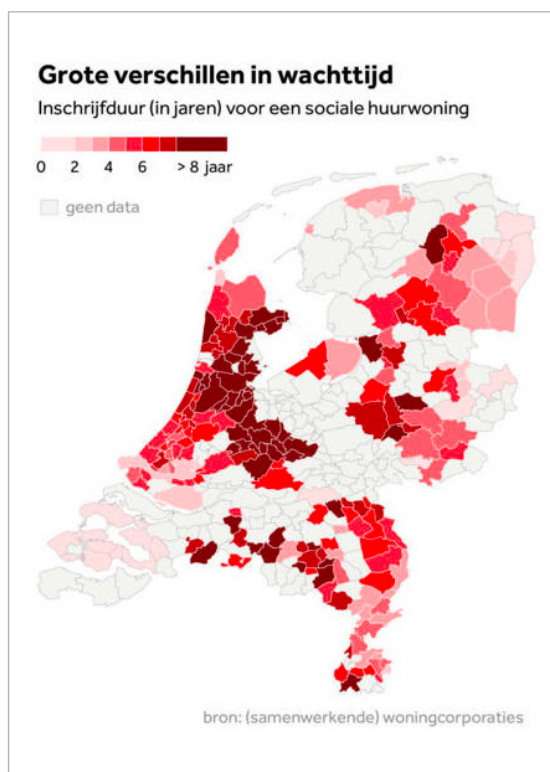
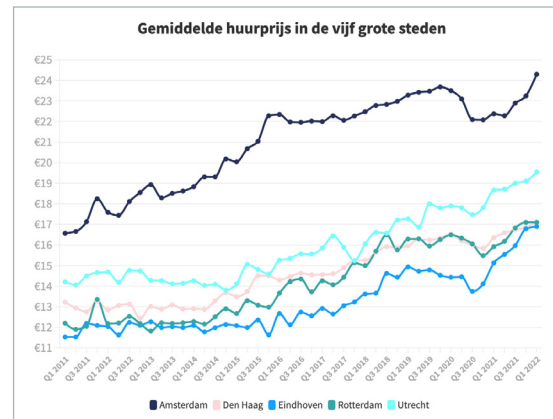
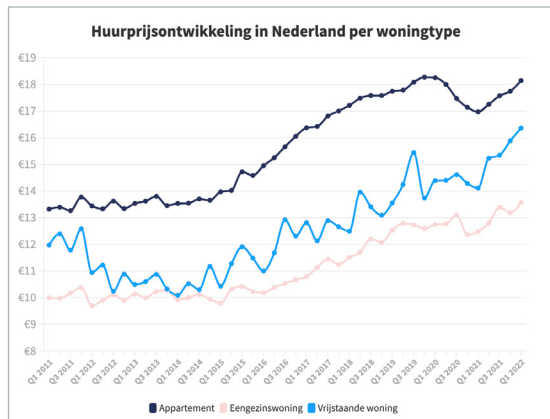
Regionaal zijn de verschillen groot. Koop je in Pekela nog voor een gemiddelde prijs van 2 ton een woning, in Amsterdam is dat ruim 5,5 ton en in Blaricum ligt de gemiddelde verkoopprijs boven het miljoen.

In de laatste drie maanden van 2022 is de huizenmarkt omgeslagen. Voor het eerst in negen jaar tijd daalden de huizenprijzen ten opzichte van dezelfde periode in 2021⁵⁵. Gemiddeld bedroeg de daling 6,7%. De daling was het grootst in de regio's rond Amsterdam. Ook in Den Haag en Utrecht was er sprake van een flinke daling. Rotterdam hield in vergelijking de schade nog beperkt. De belangrijkste reden voor de omslag ligt in de stijging van de hypotheekrente.

Wie niet kan kopen loopt in de particuliere huursector tegen soortgelijke verschillen en forse prijsstijgingen aan⁵⁶. In tien jaar tijd is de gemiddelde vierkantemeterprijs voor een

appartement gestegen van 13,32 euro naar 18,14 euro (+36%). Provinciaal stegen de prijzen in Noord-Holland het hardst (+48%) tegenover 20% stijging in Friesland.

Ook in de sociale huursector blijft het aanbod nog ver achter bij de vraag. In meer dan een kwart van de gemeenten is de wachttijd voor een sociale huurwoning meer dan zeven jaar. In een aantal randgemeenten rond Amsterdam wacht je gemiddeld langer dan zeventien jaar, blijkt uit een eigen onderzoek van de NOS⁵⁷.

De belangrijkste reden voor het grote tekort aan sociale huurwoningen is dat er de afgelopen jaren veel te weinig is bijgebouwd. Een belangrijke oorzaak hiervan was de verhuurdersheffing die woningcorporaties sinds 2013 moesten betalen.

Tussen 2015 en 2020 steeg het aantal corporatiewoningen met 1%, terwijl de bevolkingsgroei op 3% lag. Politiek leefde de overtuiging dat de markt het tekort zou aanvullen en nog in 2017 verklaarde VVD-minister Stef Blok (Wonen) dat de woningmarkt af is. Dat is niet gebeurd.

Een van de gevolgen van het grote woningtekort is dat jongeren langer thuis blijven wonen⁵⁸. Dit probleem is het grootst in de Randstad-provincies.

Volkshuisvesting weer op de agenda

In het coalitieakkoord van het huidige kabinet is mede op voorstel van het CDA de volkshuisvesting opnieuw op de agenda gezet⁵⁹. Zo wordt de verhuurdersheffing afgeschaft en worden in de komende tien jaar 900.000 huizen extra gebouwd.

Voor de realisatie van de bouwopgave heeft het kabinet afspraken gemaakt met de provincies. Deze bestuurlijke afspraken worden omgezet in provinciale woondeals.

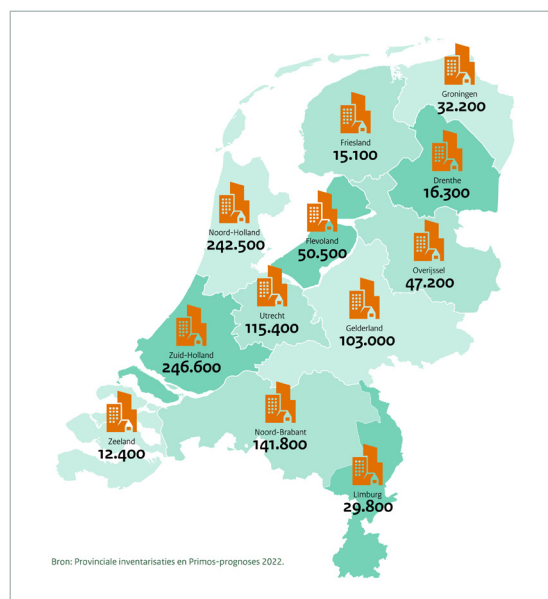
Uit de afspraken blijkt dat vooral gebouwd gaat worden in de 'ruit van Alkemade'. Dit geldt voor grofweg driekwart van de geplande nieuwbouwwoningen.

Onderdeel van deze plannen is dat in iedere gemeente tenminste 30 procent van de woningen moet bestaan uit sociale huurwoningen.

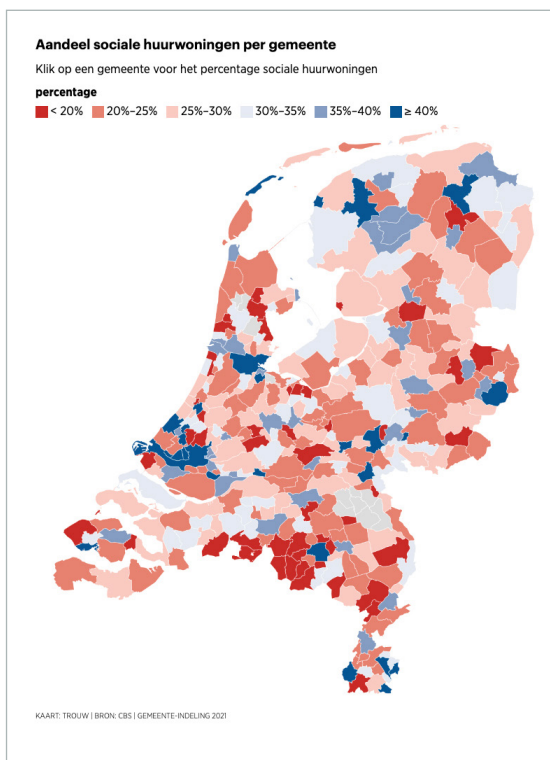
Onderzoek van het dagblad Trouw laat zien dat tweederde van de gemeenten deze norm nu nog niet haalt. Bijna een op de zeven gemeenten komt nog niet tot een vijfde sociale huur⁶⁰.

De stad Groningen heeft het hoogste aandeel sociale huur: 57%. Van de vijf grote steden valt vooral het lage percentage van de stad Utrecht (39%) uit de toon. In Amsterdam valt bijna de helft (49,7%) in de categorie sociale huur.

Meerderjarige thuiswonende kinderen die willen verhuizen, maar niets kunnen vinden, 2018/2021

Bouwafpraak per provincie

Mede door de verkoop van sociale huurwoningen neemt de totale voorraad al jaren af. In 2015 werden nog 210.000 woningen toegewezen aan nieuwe huurders. In 2020 was dit aantal gedaald tot 180.000.

Door het afschaffen van de verhuurdersheffing per 1 januari 2023 komt er bij de woningcorporaties jaarlijks 1,7 miljard aan investeringsruimte vrij. Deze middelen zijn bedoeld om tot 2030 250.000 nieuwe sociale huurwoningen en 50.000 middenhuurwoningen te realiseren. Ook gaan de corporaties bestaande woningen verduurzamen en komen huurders met de laagste inkomens in aanmerking voor huurverlaging.

Tabel 8 | De twintig stedelijke focusgebieden

Stad	Gebied, wijk
Amsterdam	Zuidoost, Nieuw-West
Arnhem	Oost
Breda	Noord
Delft	West
Dordrecht	West
Den Haag	Zuidwest
Eindhoven	Woensel-Zuid
Groningen	Noord
Heerlen	Noord
Leeuwarden	Oost
Lelystad	Oost
Nieuwegein	Centrale-As
Roosendaal	-stad
Rotterdam	Zuid
Schiedam	Nieuwland-Oost
Tilburg	Noordwest
Utrecht	Overvecht
Vlaardingen	West
Zaandam	Oost

Als onderdeel van de nieuwe volkshuisvesting-aanpak gaat het kabinet ook investeren in twintig stedelijke gebieden die kampen met een opeenstapeling van achterstand, verloedering en onveiligheid. Dit gaat om investeringen in het woningaanbod, goede scholen, de openbare ruimte en veiligheid. Bij het programma zijn meerdere ministeries betrokken. Met de aanpak wil het kabinet de leefbaarheid en veiligheid in deze wijken vergroten. Deze twintig stedelijke focusgebieden zijn in gelijke mate verdeeld over Randstad en regio.

2.4 Samenleven

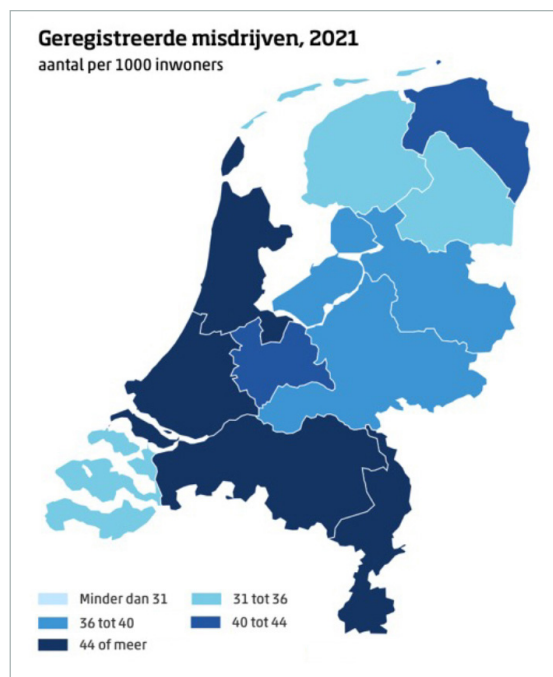
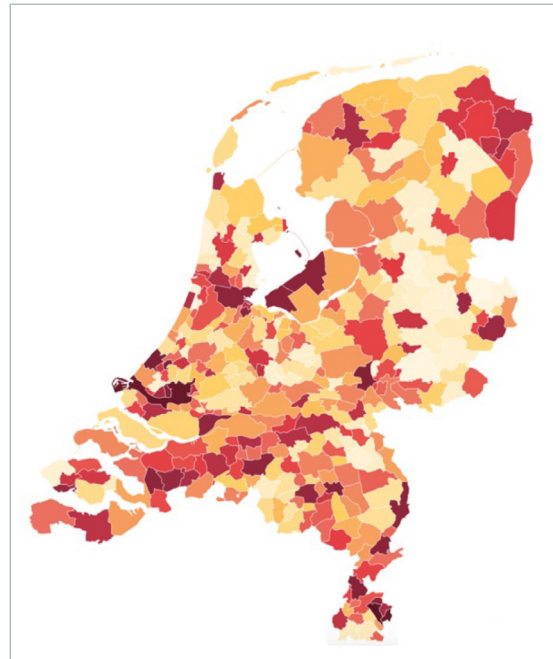
De bovenstaande inzichten in de regionale verschillen in de demografie, economie en de bebouwde omgeving vertalen zich door in verschillende aspecten van samenleven. Dit gaat in de regio vooral over de verschraving van het voorzieningenniveau. In de grote stad spelen meer grootstedse problemen als criminaliteit en leefbaarheid.

Veiligheid

Veiligheid en criminaliteit stonden lang synoniem voor de problemen in de grote stad. Dat beeld klopt niet langer. Deze problemen spelen in het hele land. Onderzoek van Pieter Tops en Jan Tromp liet zien dat de criminele drugsomzet in de regio Tilburg al in 2012 werd ingeschat op 700 tot 900 miljoen euro⁶¹.

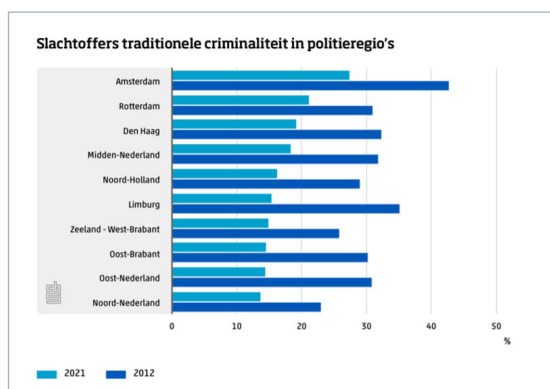
RTL Nieuws deed onlangs onderzoek naar het risico op ondermijning per gemeente⁶². Opvallende uitkomst was dat Heerlen en Kerkrade nog voor Rotterdam en Den Haag als steden met het hoogste risico uit het onderzoek kwamen. Amsterdam valt in dit onderzoek zelfs buiten de top-10. Voor het onderzoek werd gekeken naar 20 relevante indicatoren zoals het aantal verdachten of veroordeelden voor bepaalde delicten of het aantal leegstaande panden.

Wanneer we kijken naar het feitelijke aantal geregistreerde delicten dan scoren Amsterdam en Rotterdam vanzelfsprekend het hoogst. In 2021 registreerde de Amsterdamse politie 43 duizend gevallen

van diefstal en inbraak, geweld of vernieling. Dat zijn er 49 op iedere duizend Amsterdammers. In Rotterdam werden ruim 29 duizend misdrijven geregistreerd, 45 per duizend Rotterdammers. Het gemiddelde voor Nederland ligt op 25 geregistreerde misdrijven per duizend inwoners. De gemeenten Tubbergen, Dalfsen en Dinkelland kenden met 5 per duizend inwoners het kleinste aantal geregistreerde gevallen⁶³.

In het overzicht van het totaal aantal geregistreerde misdrijven gaat Noord-Holland aan kop met 50 misdrijven per 1000 inwoners. Opvallende is dat Noord-Brabant en Limburg nauwelijks onderdoen voor een grootstedelijke provincies als Zuid-Holland⁶⁴.

Het aantal mensen dat over het hele jaar aangeeft slachtoffer te zijn geweest van traditionele criminaliteit is de afgelopen jaren in heel Nederland flink gedaald. Landelijk was er tussen 2012 en 2021 een daling van 43%. Daarbij valt op dat de afname van deze vormen van criminaliteit in de Randstad regio's lager is dan in de rest van Nederland.

Hoewel criminaliteit en ondermijning in heel Nederland een probleem zijn is de verdeling van de politiecapaciteit veelal geconcentreerd in de Randstad.

Niet alleen hebben Amsterdam, Rotterdam en Den Haag een eigen eenheid, ook het aantal politiemensen ligt hier fors hoger. Limburg heeft de minste agenten van alle eenheden. Voor heel de provincie werkt de helft van het aantal agenten van de eenheid Amsterdam. Verschillende eenheden krijgen de komende jaren te maken met de uitstroom van oudere agenten die met pensioen gaan. In Limburg is een derde van de agenten ouder dan 55. Dat zet de capaciteit verder onder druk.

De zaak-Limburg

Uit de Onderwereldkaart van RTL Nieuws kwamen Heerlen en Kerkrade naar voren als de twee gemeenten met het hoogste risico om in aanraking te komen met de georganiseerde misdaad.

In de eerste tien maanden van 2022 registreerde de politie alleen al in Heerlen 131 drugsgelateerde zaken en 48 zaken van wapenhandel. 5% van alle panden in de gemeente staat op naam van een veroordeelde eigenaar en 1 op de 15 jongeren uit Heerlen loopt een verhoogd risico om in de drugscriminaliteit te belanden. In totaal staan vijf Limburgse gemeenten in de top 10 van de Onderwereldkaart van het RTL Nieuws⁶⁵.

In een opiniestuk in NRC Handelsblad luidde de Maastrichtse burgemeester Penn-Te Strake in december 2022 de noodklok⁶⁶. Volgens de burgemeester voldoet de capaciteit van de strafrechtketen in Limburg niet langer om de georganiseerde misdaad effectief te kunnen bestrijden. Ze zet wat feiten op een rij: Limburg staat in de top-3 van moordprovincies, 44% van alle internationale rechtshulpverzoeken komt terecht in Limburg en meer dan elke andere provincie grenst Limburg over 351 kilometer aan twee buurlanden.

“Wonen in land één, criminele activiteiten in land twee en de winsten witwassen in land drie; het kan in Limburg in een kwartiertje rijden”, schrijft de burgemeester. Ze pleit voor meer mensen en middelen voor de politie in Limburg, maar ook voor meer juridische slagkracht en minder bureaucratie.

Eerder gaf ook de Limburgse recherche chef Frijters aan dat zijn rechercheurs geen tijd meer hebben om grote criminelen op te sporen zonder dat er direct een aangifte ligt. Alle capaciteit gaat op aan liquidaties, gijzelingen en ontvoeringen. “Dat knaagt”, aldus Frijters⁶⁷.

POLITIEBUREAUS EN -POSTEN SINDS 2017			
Regionale eenheid	Gesloten	Nieuw	Vershil
Amsterdam	3	2	-1
Den Haag	6	4	-2
Limburg	6	6	0
Midden-Nederland	5	7	+2
Noord-Holland	5	6	+1
Noord-Nederland	6	6	0
Oost-Brabant	15	2	-13
Oost-Nederland	49	23	-26
Rotterdam	19	10	-9
Zeeland & West-Brabant	18	13	-5
Totaal	132	79	-53

Bron: Korpsleiding

Uit cijfers van de politie blijkt dat de afgelopen vijf jaar 130 politiebureaus en politieposten zijn gesloten. In een deel van de gevallen gaat het om samenvoegingen of wordt een politiebureau vervangen door een politiepost of steunpunt in het gemeentehuis. Daar kan men vaak alleen op afspraak of maar een beperkt aantal dagdelen per week terecht.

Onderzoek van *De Groene Amsterdammer* en *Follow the Money* liet ook al zien dat vooral in de regio het aantal politiebureaus fors is teruggebracht. In Zeeland is het aantal politiebureaus teruggeschoefd van 67 in 1990 naar 13 nu. In Friesland ging het aantal bureaus terug van 70 naar 26⁶⁸.

Uit cijfers van het CBS blijkt dan ook dat mensen in de stad vaker tevreden zijn over de zichtbaarheid van de politie als mensen op het platteland. De politie-eenheid Amsterdam scoort de hoogste tevredenheid. In de hoofdstad is 40% van de inwoners tevreden of zeer tevreden over hoeveel agenten zij in de buurt zien. De eenheid Zeeland/West-Brabant noteert de laagste tevredenheid met 28%. Politie voorman Struijs wil daarom meer aandacht voor het platteland⁶⁹. Hij bepleit de terugkeer van de wijkagent.

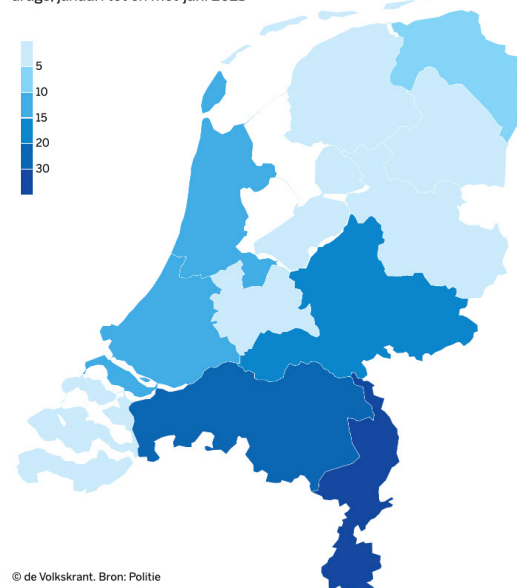
In de eerste helft van 2021 signaleerde de politie een forse stijging van het aantal drugsafvaldumpingen. Het werd gezien als een bevestiging van de spilfunctie die Nederland inneemt in de wereldwijde handel van synthetische drugs⁷⁰.

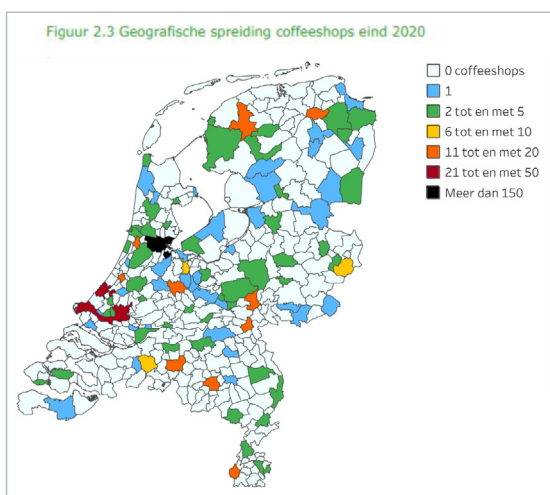
Veruit de meeste dumpingen werden aangetroffen in Limburg en Noord-Brabant.

In het jaar ervoor trof de politie vooral meer drugslabs aan.

Meeste drugsafval gedumpt in Limburg en Noord-Brabant

Aantal ontdekte dumplocaties van synthetische drugs, januari tot en met juni 2021

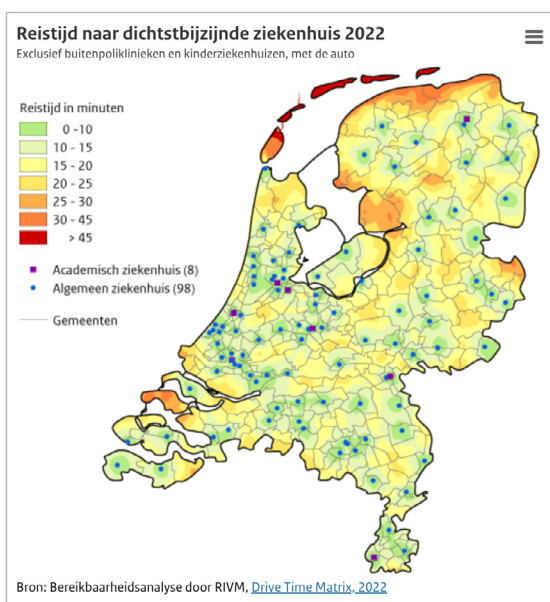

De stijging van het aantal opgerolde labs was het grootst in de provincies Groningen, Drenthe en Overijssel. In Gelderland, Utrecht, Flevoland en Noord- en Zuid-Holland werden meer opslaglocaties voor drugs aangetroffen⁷¹. Dit veronderstelt dat de productie van synthetische drugs meer in de regio plaatsvindt, terwijl de handel en doorvoer vanuit de Randstad wordt georganiseerd.

Ook de verspreiding van coffeeshops is veel minder landelijk dan veelal wordt gedacht. Het zwaartepunt – zeker in aantallen – ligt in de grote en middelgrote steden en de Randstad en in mindere mate in de grensregio. Amsterdam spant de kroon met meer dan 150 coffeeshops.

Zorg en onderwijs

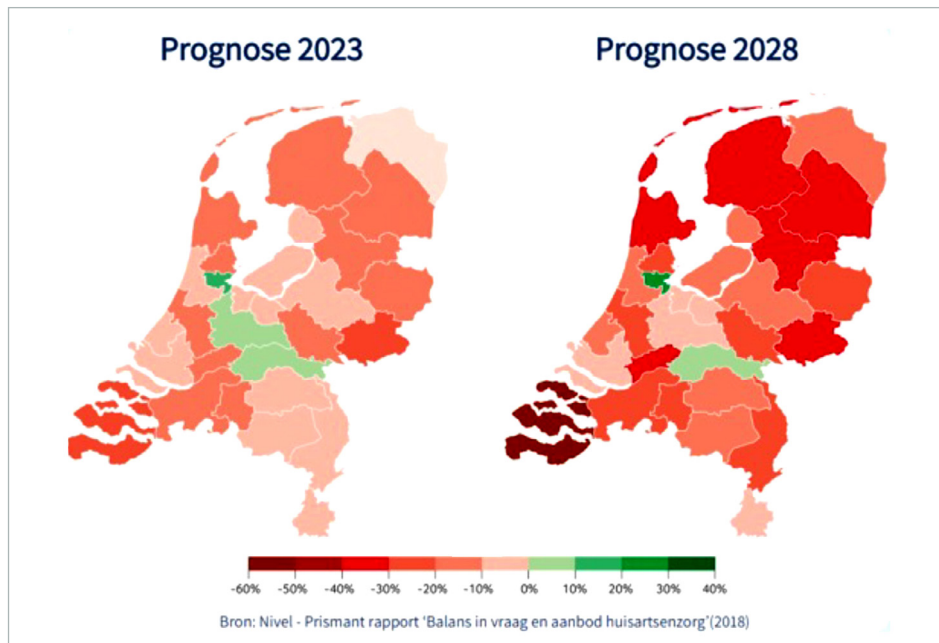
Niet alleen veiligheid is een belangrijke overheidstaak. Ook voorzieningen op het gebied van zorg en onderwijs zijn belangrijk voor de leefbaarheid van een regio.

Nederland heeft in 2022 106 ziekenhuizen. Uit cijfers van het RIVM blijkt dat het overgrote deel van de Nederlanders met de auto binnen 30 minuten reistijd van een ziekenhuis woont. Alleen vanaf de Waddeneilanden, Schouwen-Duiveland, in Zuid-West Friesland en Noord Groningen is de reistijd langer dan een half uur. Een positieve trend is dat steeds meer ziekenhuizen aan de rand van hun verzorgingsgebied buitenpoliklinieken openen. Dat levert vooral in het midden en oosten van het land een verbetering van de bereikbaarheid op⁷².

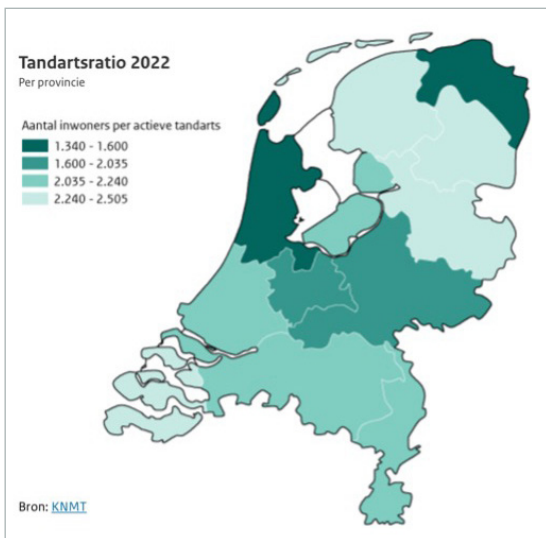
Daarmee is de druk op de streekziekenhuizen nog niet gemeden. In december 2022 debatteerde de Tweede Kamer nog over het voorstel van minister Kuipers (VWS) om de

spoedeisende hulp in minder druk bevolkte regio's te concentreren in grotere ziekenhuizen. Volgens de minister hebben streekziekenhuizen niet op ieder moment de juiste specialisten in huis om acute zorg te kunnen bieden. De Tweede Kamer ging hier niet in mee en steunde unaniem een motie van CDA en Groen Links, die uitsprak dat de nabijheid van zorg ook een belangrijk criterium moet zijn⁷³.

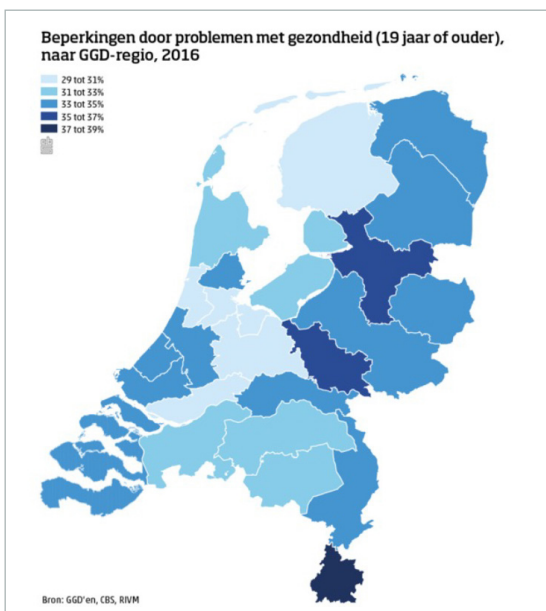

Een dringender probleem doet zich voor in de huisartsenzorg. Nu al kampt een groot aantal regio's met een tekort aan huisartsen. De Landelijke Huisartsenvereniging (LHV) verwacht dat dit tekort de komende jaren verder op zal lopen. Vooral in Zeeland, het Noorden van Nederland en de oude wijken van de grote steden komt de huisartsenzorg in het gedrang.

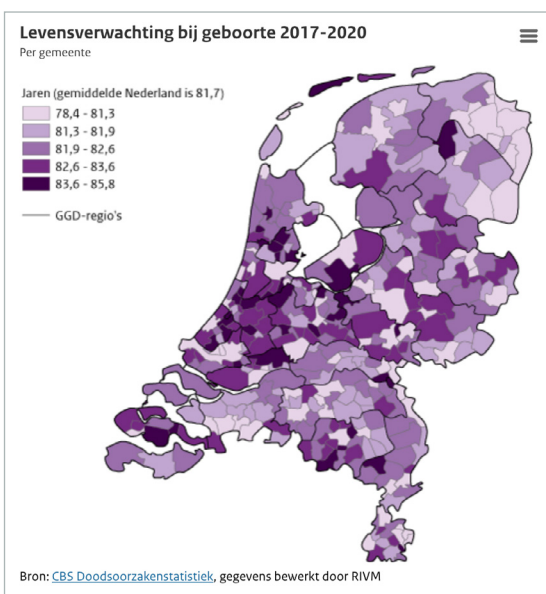
De Inspectie voor de gezondheidszorg is bezorgd over de toename van commerciële huisartsenpraktijken om het tekort aan reguliere huisartsen op te vangen⁷⁴. Vooral in achterstandswijken en regio's met veel ouderen zien zij een verdienmodel. Volgens de LHV komt hiermee het recht op een vaste huisarts in het gedrang. Commerciële partijen zijn vooral uit op winst en niet altijd op de best leverbare huisartsenzorg.

Ook de tandartsen kampen met tekorten⁷⁵. Hierbij is het opvallend dat de regio's rond de drie tandartsopleidingen in Amsterdam, Nijmegen en Groningen zich relatief de meeste tandartsen hebben gevestigd. De tekorten doen zich voor in Zeeland, Flevoland, Overijssel en Noord-Brabant en in de moeilijke wijken van de grote steden. Het landelijk capaciteitsorgaan voor tandzorg adviseert de minister het aantal opleidingsplaatsen uit te breiden om grotere tekorten te voorkomen. De provincie Zeeland heeft zich aangeboden voor een extra opleiding⁷⁶.

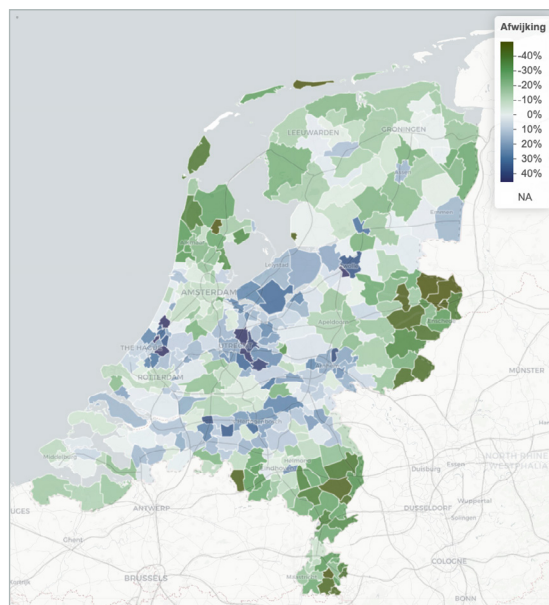
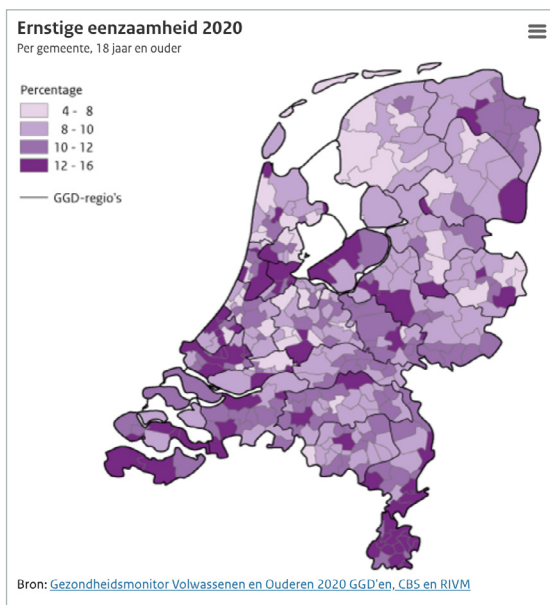

Wanneer we kijken naar regionale verschillen in gezondheid is het moeilijk om hier algemene conclusies aan te verbinden. Meerdere factoren spelen hierbij een rol, zoals de samenstelling van de bevolking, opleidingsniveau, leefstijl en omgevingskenmerken. Als voorbeeld heeft Zuid-Limburg een relatief hoog aantal 65-plussers, terwijl de regio Utrecht een relatief jonge bevolking heeft.⁷⁷

Toch laat de levensverwachting per gemeente grote verschillen zien. Niet alleen in de grotere steden, ook in het Noorden van het land ligt de levensverwachting over het algemeen lager. Gemeenten met een hogere levensverwachting vinden we vooral in het Westen van Nederland.

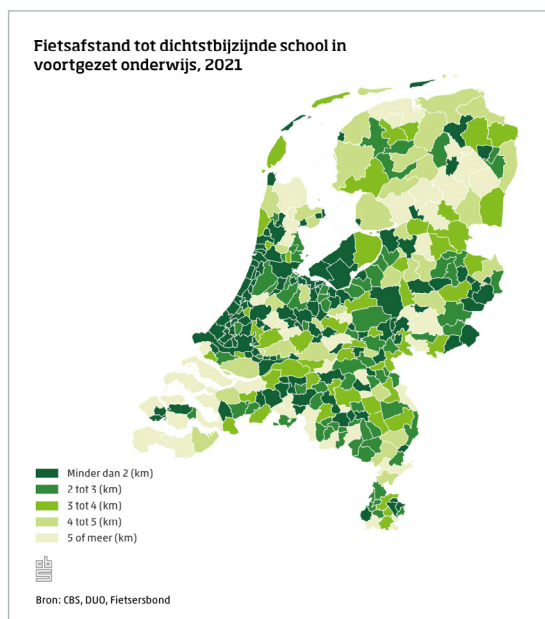
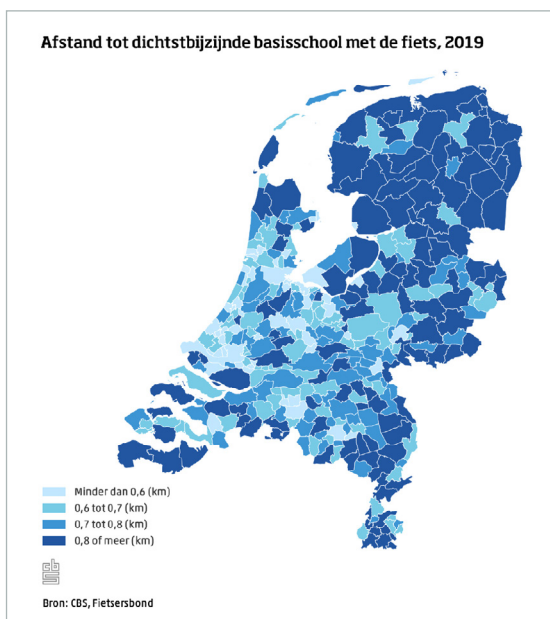
In sommige gevallen kunnen deze verschillen nog verklaard worden door specifieke omstandigheden, zoals een verpleeghuis in een kleinere gemeente⁷⁸.

Ritalingebruik per gemeente

Ook in de mentale gezondheid van Nederland zijn interessante verschillen zichtbaar. Eenzaamheid is niet alleen een probleem van de grote steden. Juist ook regio's als Zuid-Limburg en Zeeland, met relatief meer ouderen, kampen met het probleem van ernstige eenzaamheid⁷⁹. Het gebruik van ADHD-medicatie ligt dan weer in midden Nederland aanzienlijk hoger dan in andere delen van het land.⁸⁰

Voor jonge gezinnen is de nabijheid van een basisschool en middelbare scholen van groot belang. Door het dalende aantal leerlingen komen met name in het landelijk gebied kleine scholen in de problemen. De opheffingsnorm voor te kleine scholen verschilt per gemeente en is afhankelijk van de oppervlakte van de gemeente en het inwoneraantal. Toch speelt het probleem van te kleine scholen niet alleen in het landelijk gebied. Het Parool inventariseerde in 2019 nog dat veertig van de ruim 200 basisscholen in Amsterdam te weinig leerlingen hadden. Het verschil is wel dat in de stad grote schoolbesturen meer mogelijkheden hebben om een kleine school van een bepaalde nominatie open te houden⁸¹.

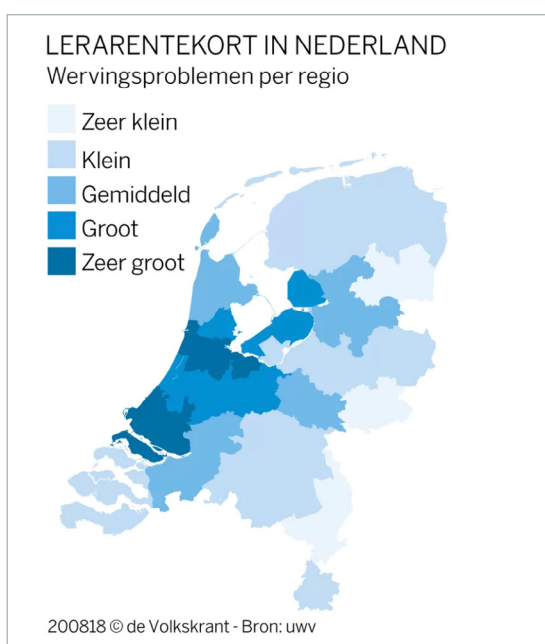

In 2019 pleitte toenmalig CDA-Tweede Kamerlid Michel Rog voor een speciale Zeeuws-Vlaanderen wet om het onderwijs en de kinderopvang in deze regio op peil te houden. Veel kinderen en jongeren uit Zeeuws-Vlaanderen gingen in België naar school, waardoor het onderwijs in Zeeuws-Vlaanderen onder druk kwam te staan. Met de speciale wet kwamen er extra middelen vrij om het basis- en middelbaaronderwijs te ondersteunen.⁸²

In schril contrast met de problematiek van kleine scholen staat de druk op ‘populaire’ scholen in de grote stad. Volgens het Parool hebben meerdere middelbare scholen in Amsterdam te maken met een run op de Open Dagen voor nieuwe leerlingen⁸³.

Sommige scholen hebben een maximum ingesteld, die snel na de aanmelding al vol zit. De zorg bestaat dat hiermee het lotingsysteem wordt ondermijnd. “Ouders die weten hoe het allemaal werkt en de taal goed beheersen, schrijven zich als eerste in voor de open dagen. Dat zijn vaker hoogopgeleide ouders. De andere kinderen zijn de pineut. Dat is een kwalijke zaak”, aldus een basisschooldirecteur.

Naast de problematiek van de kleine scholen kampt het onderwijs in grote delen van het land met het probleem van het enorme lerarentekort.

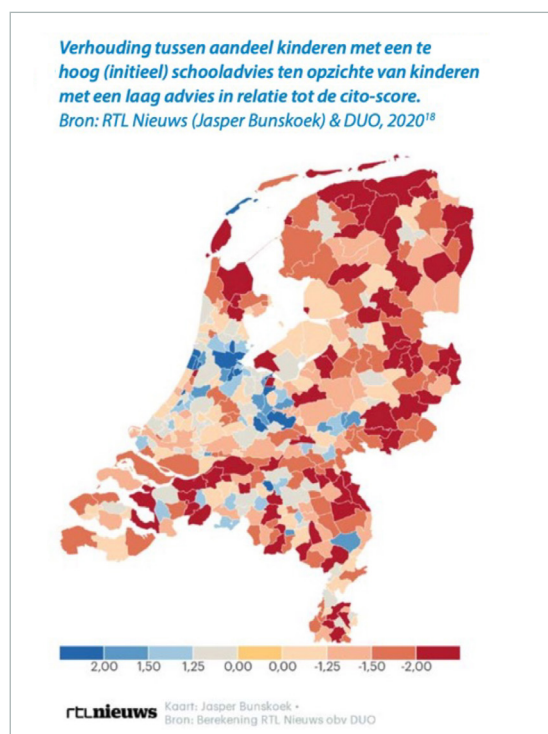

Uit de nieuwste cijfers van het ministerie van OCW gaat het om een tekort van circa 9,5% in het basisonderwijs⁸⁴. Dat is omgerekend bijna 10.000 voltijdsbanen. De tekorten voor middelbare scholen zijn moeilijker te meten. Als daar een leraar uitvalt wordt de klas niet naar huis gestuurd, maar krijgt de leerling veelal minder les in dat vak.

Scholen in de grote steden hebben de grootste problemen: hier gaat het gemiddeld om een tekort van ruim 15%, waarbij er grote verschillen bestaan tussen wijken. Ruwweg geldt: hoe armer de wijk, hoe groter het lerarentekort. Daarmee heeft het lerarentekort ook een directe impact op de kansenongelijkheid tussen verschillende wijken in een stad.

Die kansenongelijkheid speelt ook rond het vraagstuk van over- en onderadvisering in het onderwijs. In de Atlas van Afgehaakt Nederland constateren de onderzoekers dat het schooladvies wat leerlingen krijgen aan het eind van de basisschool een regionale component heeft.

In gebieden met meer hoogopgeleide ouders is vaker sprake van 'overadvisering'. Het beeld op de kaart van over- en onderadvisering is echter nog wat sterker gepolariseerd dan de verschillen naar opleidingsniveau doen vermoeden. In de Randstad, en in het bijzonder in de regio's Amsterdam en Haarlem, wordt zeer vaak overgeadviseerd. In een aantal plattelandsgebieden valt juist de sterkte mate van onderadvisering op⁸⁵.

MBO- en HBO-instellingen hebben vaak ook een belangrijke maatschappelijke functie in de regio. Deze rol staat echter in een aantal regio's onder druk door afnemende leerlingenaantallen. Voor het MBO kan een 'omgekeerde macrodoelmatigheidstoets' voorkomen dat een instelling zomaar kan stoppen met het aanbieden van een opleiding. Hogescholen is gevraagd om op korte termijn te komen met een plan voor de vitalisering van opleidingen in krimpregio's.

Hoe Den Haag uit Nederland verdween

In oktober 2021 publiceerden *De Groene Amsterdammer* en het onderzoeksplatform *Follow the Money* een eigen onderzoek naar de verschraling van publieke voorzieningen in de regio. Sinds de jaren '80 loopt het aantal voorzieningen in heel Nederland terug. In de afgelopen 25 jaar sloten maar liefst 1410 basisscholen hun deuren, liepen de afstanden tot ziekenhuizen op en halveerde het aantal rechtbanken. Het aantal bibliotheken kromp in tien jaar tijd met bijna dertig procent⁸⁶.

In het artikel wijst de Zeeuwse Commissaris van de Koning, Han Polman, op het dominante rendementsdenken van de jaren '80 als hoofdoorzaak van de voortgaande verschraling. 'Sindsdien zijn we gaan geloven dat efficiency, het concentreren van grootschalige voorzieningen, goedkoper is. Dat viel samen met gesimplificeerde verdelingsmodellen vanuit Den Haag waarbij stedelijk denken leidend was: dan kijk je alleen nog maar naar inwonersaantallen, maar vergeet je dat bezuinigingen ook effect hebben op gemeenschapszin en ontplooiingskansen.'

De 'ontmanteling van de overheid' gaat verder in de Paarse jaren negentig. De gemeentelijke politie en de rijkspolitie worden samengevoegd tot één organisatie. Voor het eerst wordt er fors bezuinigd op het bibliotheekwezen, waardoor het aantal vestigingen fors terugliep. En verschillende overheidsdiensten worden geprivatiseerd of verzelfstandigd.

Polman wijst op de gang van zaken rond de marinierskazerne in Vlissingen, die er ondanks harde toezeggingen niet kwam. Als compensatie werd een ontwikkelingspakket ter waarde van 700 miljoen euro uit onderhandeld, waaronder de bouw van een zwaarbeveiligde gevangenis, een extra beveiligde rechtbank en een expertisecentrum georganiseerde criminaliteit. De Commissaris is teleurgesteld over het feit dat de politiek pas zo laat interesse kreeg in de provincie: 'wij moesten onderhandelen alsof wij bedrijven zijn, dat is toch vreemd?'

Voor Polman begint de tijd te dringen. 'Wij bespreken nu systeemvragen, maar systemen worden gevoeld door burgers. Zij zien dat hun provincie ruzie moet maken of hard moet onderhandelen, daar kleeft een risico aan. Als mensen voelen dat er landelijk niet naar ze geluisterd wordt, dan keren zij zich af. Het gaat te langzaam, maar in Den Haag begint het besef te groeien dat de randen van Nederland zich dreigen af te keren.'

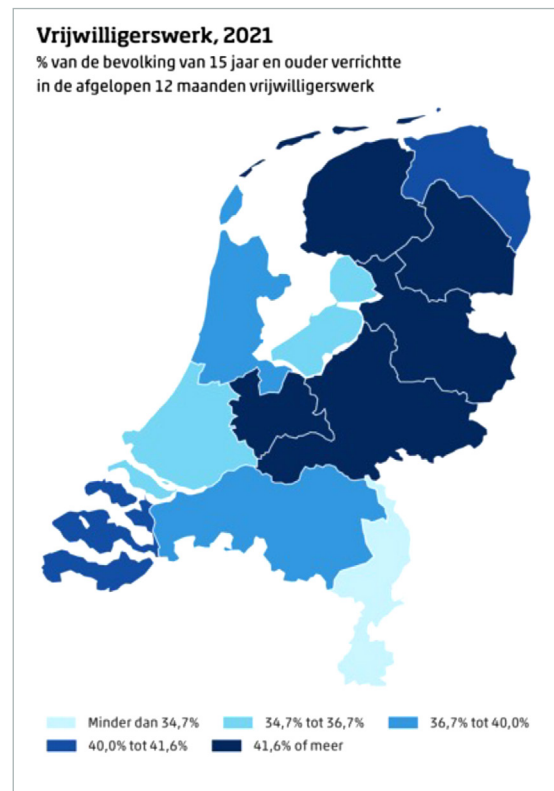
Ook de Atlas van Afgehaakt Nederland van Josse de Voogd en Rene Cuperus laat zien dat 'de kloof tussen het bruisende, kosmopolitische en hoogopgeleide centrum van het land en de periferie steeds verder toeneemt'⁸⁷. In regio's als Zuid-Limburg, Drenthe en Oost-Groningen blijft de inkomensontwikkeling achter, is de werkloosheid hoger en kampen meer mensen met gezondheidsproblemen, aldus De Voogd en Cuperus. Om die reden is het zwaartepunt van de steun voor rechts-populistische partijen in de afgelopen jaren verschoven van de grote steden en hun randgemeenten naar het platteland.

Waar dit toe kan leiden blijkt uit een recente fenomeen studie van de Rijksuniversiteit Groningen naar de achtergrond van extremistische incidenten in Noord-Nederland⁸⁸. Daaruit blijkt dat de helft van deze incidenten voortkomt uit anti-overheidsextremisme.

Een Molotovcocktail door de ruit van een journalist, asbestdumpingen tegen de komst van windmolens of het boerenprotest, waarbij met een trekker de deur van het provinciehuis werd geramd. Volgens de onderzoekers is er sprake van 'een breed anti-Randstedelijk sentiment dat gesteund wordt door sterke gevoelens van maatschappelijk onbehagen. (...) Noord-Nederland biedt een voedingsbodem voor anti-overheidsextremisme'.

Tegenover wat mensen van de overheid verwachten staat wat mensen zelf doen. Als vrijwilliger, als mantelzorger. Dan blijkt dat Nederland nog steeds een vrijwilligersland is. De mate waarin mensen zich als vrijwilliger belangeloos inzetten voor de samenleving loopt uiteen van een derde van de bevolking in Limburg tot bijna de helft van de inwoners in Friesland.

Een groot onderzoek van de Erasmus Universiteit liet al in 2015 voor Rotterdam zien dat de terugtrekkende overheid vooral de armere buurten in de stad raakt⁸⁹.

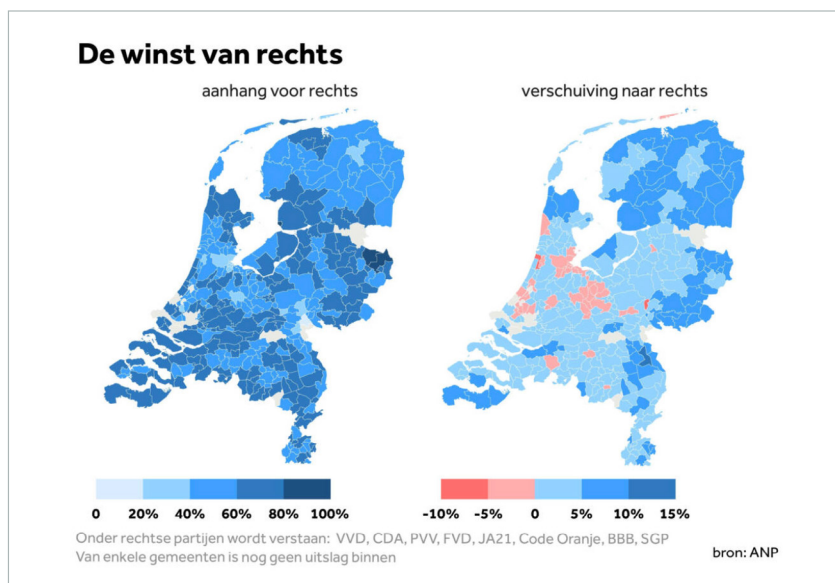

In wijken met lage inkomens en een hoge etnische diversiteit is de burgerparticipatie significant lager dan in de betere buurten van de stad. 'In het rijke Kralingen wordt meer vrijwilligerswerk verricht, zijn bewoners actiever in de buurt en wordt meer aan mantelzorg gedaan dan in de arme wijken van Rotterdam-Zuid, zoals de Afrikaanderwijk, Bloemhof en Feijenoord'.

De verschillen hingen samen met individuele kenmerken van bewoners: hogeropgeleiden participeren meer dan laagopgeleiden, autochtonen meer dan allochtonen, huizenbezitters meer dan huurders, mensen met veel contact en binding met de buurt meer dan mensen met weinig contact. Om het 'Mattheüs-effect' te voorkomen adviseerden de onderzoekers vooral in de armere wijken te investeren in 'publiek kapitaal': de basisscholen, een bibliotheek, cultuur en andere lokale voorzieningen waar bewoners kansen krijgen om zich te ontwikkelen. 'Soms vraagt dat om extra steun van de overheid en begeleiding door professionals en soms is dat helemaal niet nodig. Dat verschilt van buurt tot buurt zoals Rotterdam laat zien', stelde hoogleraar Godfried Engbersen.

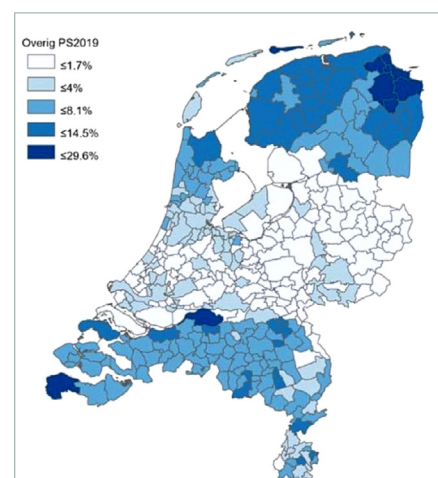
Politiek en bestuur

Sociaalgeograaf Josse de Voogd zag in de uitslag van de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2021 een bevestiging van de groeiende kloof tussen het centrum van Nederland en de kiezers aan de randen van ons land⁹⁰. In de driehoek Amsterdam-Utrecht-Den Haag deden D66 en Volt het goed onder de hoger opgeleide kiezers. Daarbuiten wonnen vooral de rechts-populistische partijen. Waar Forum voor Democratie in 2017 nog vooral scoorde in middenklasse-gemeenten in het Westen van het land, boekte het in 2021 vooral winst in Noord-Oost Friesland en de Limburgse mijnstreek.

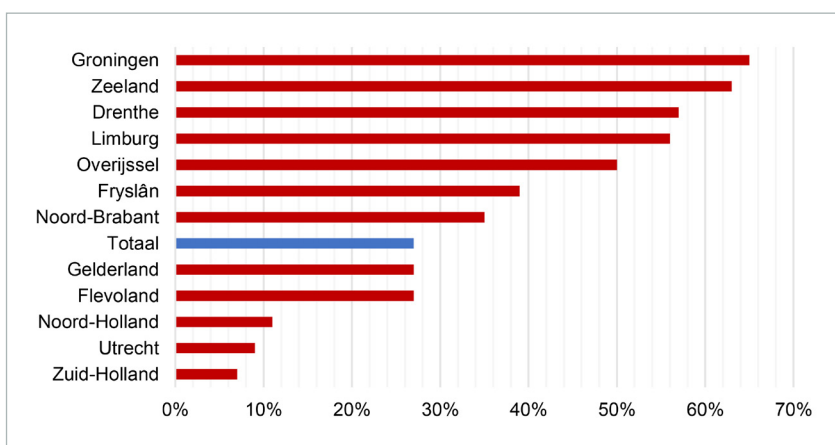

Volgens De Voogd is deze verschuiving niet uniek voor Nederland. “Het weerspiegelt een patroon dat in verschillende landen steeds dominanter wordt. Het gaat om een tegenstelling tussen de hoogopgeleide mobiele mensen die profiteren van globalisering en de gewortelde mensen die minder profiteren van globalisering”.

Ook bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2019 was duidelijk te zien dat het vertrouwen in de gevestigde politiek zich concentreert in Midden-Nederland. In het Noorden en het Zuiden boekten de ‘overige’ partijen – veelal regionale of provinciale partijen – de hoogste scores.

Uitslag PS2019: percentage voor 'overige partijen'

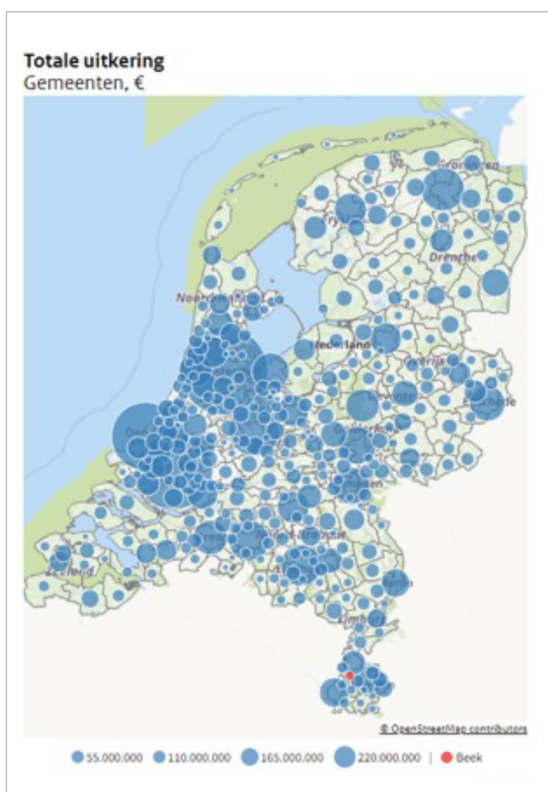
In de aanloop naar de Statenverkiezingen van 2019 liet de NOS onderzoek doen naar de stelling 'de nationale politiek heeft te weinig aandacht voor mijn provincie'⁹¹. Opnieuw zien we dat de provincies in het noorden en zuiden het veelal eens waren met deze stelling.

In 2018 constateerde de staatscommissie Parlementair Stelsel in haar rapport *Lage drempels, hoge dijken* ook dat de parlementaire democratie niet meer voor iedereen goed werkt en 'dat burgers voor wie de democratie minder goed werkt, dreigen af te haken op de politiek of al afgehaakt zijn'⁹². De commissie wees daarbij vooral op de groeiende tweedeling tussen hoog- en laagopgeleiden.

In hun studie naar de *Diplomademocratie* laten de bestuurskundigen Mark Bovens en Anchrit Wille zien dat Nederland steeds meer wordt bestuurd door hoogopgeleiden. Zij hebben daarmee een bovengemiddelde invloed op de toekomst van ons land. Dat geldt voor de Tweede Kamer, maar ook op lokaal niveau voor de meeste raadsleden en wethouders.

Bestuur

Gemeenten ontvangen van het Rijk een bijdrage uit het gemeentefonds om hun taken te vervullen. De algemene uitkering kunnen gemeenten naar eigen inzicht besteden. Daarnaast is er ook sprake van een aantal specifieke uitkeringen. De hoogte van de uitkering is afhankelijk van meer dan zestig maatstaven, zoals het inwoneraantal, het grondoppervlak en het aantal uitkeringen. Hoewel een groot deel van het gemeentefonds in het midden van het land terecht komt, is de verdeling teruggerekend per inwoner gunstiger voor de dunbevolkte regio's van het land.

Het kabinet werkt aan een herziening van het gemeentefonds die per 1 januari 2023 in moet gaan. De aanvankelijke herverdeling stuitte op veel kritiek omdat veel kleinere gemeenten en ook herindelingsgemeenten er fors op achteruit zouden gaan.

Het verhaal van de stad in het kort

Veel van de voorbeelden van geografische ongelijkheid uit dit hoofdstuk laten zich binnenstedelijk ook ontdekken tussen 'goede' en 'slechte' wijken in de grote stad. Dat geldt niet alleen voor het inkomen (Gini-coëfficiënt), maar ook voor verschillen in opleiding, gezondheid en het gevoel van veiligheid. Daarnaast hebben veel oude wijken in de grote stad ook te maken met het wegvallen van alledaagse voorzieningen als een winkelgebied of problemen als gevolg van tekorten aan personeel in de onderwijs en de zorg.

Het Kenniscentrum Ongelijkheid van de gemeente Amsterdam en een aantal onderwijsinstellingen brengt op een handig digitaal dashboard de ongelijkheid in de Metropoolregio Amsterdam in beeld⁹³. Naast het geografisch onderscheid zijn ook de verschillen tussen verschillende bevolkingsgroepen te raadplegen. Daarbij gaat het om verschillen ten aanzien van schooladviezen, werk en inkomen of de woonoppervlakte. Volgens het Kenniscentrum is er sprake van een toenemende problematiek en staat voor een deel van de Amsterdammers zelfs de bestaanszekerheid op de tocht.

In zijn boek 'Rotterdam' beschrijft journalist Arjan van Veelen zijn terugkeer naar zijn geboortestad, nadat hij enkele jaren elders en in het buitenland heeft gewoond⁹⁴. Hij valt van de ene verbazing in de andere. De verschillen in de stad zijn enorm geworden. Veertig procent van de Rotterdammers verdient niet genoeg om rond te komen. Een op de zes kinderen leeft onder de armoedegrens. En aan de andere kant prijken de nieuwe, glanzende woontorens, waarvoor een deel alleen bestemd is voor hogeropgeleiden.

'Het is legale discriminatie. Maar als iets legaal is, wil het niet zeggen dat het ook klopt. Het is extra wrang in Rotterdam, want hier is pakweg veertig procent van de inwoners hoger opgeleid. Maar de rest is dat niet. Je zegt dus eigenlijk tegen zestig procent van de Rotterdammers: dit is verboden terrein voor jullie'.

In een ander interview sprak Van Veelen over een 'duivelspact' tussen het rechtse Leefbaar Rotterdam en progressieve partijen als D66 en Groen Links. 'Er wordt een

nieuwe stad gebouwd voor nieuwe mensen. (...) Leefbaar wil minder allochtonen, D66 en Groen Links willen de stad leuker maken voor hun achterban. Bijna iedereen van links tot rechts steunt dit⁹⁵.

De Amsterdamse stadsgeograaf Cody Horstenbach is gepromoveerd op dit proces van gentrificatie, het opwaarderen van oude, armere wijken in de stad om meer kapitaalkrachtige inwoners aan te trekken⁹⁶. Hij bestrijdt dat gentrificatie puur het gevolg is van marktwerking. Gentrificatie is in zijn ogen een beleidsinstrument van de gemeente. Met dit beleid worden de problemen ook niet opgelost, maar alleen verplaatst naar andere wijken. 'Gentrificatie draagt bij aan een sociale, economische en ruimtelijke kloof. De nieuwe bewoners, die meestal kopen, profiteren van de stijgende huizenprijzen. Huurders niet. Dit versterkt de toch al grote vermogensongelijkheid in Nederland. Ruimtelijk zorgt gentrificatie aanvankelijk voor meer diversiteit in de buurt, maar op langere termijn vergroot het de kloof tussen de duurste en goedkoopste buurten in een stad.'

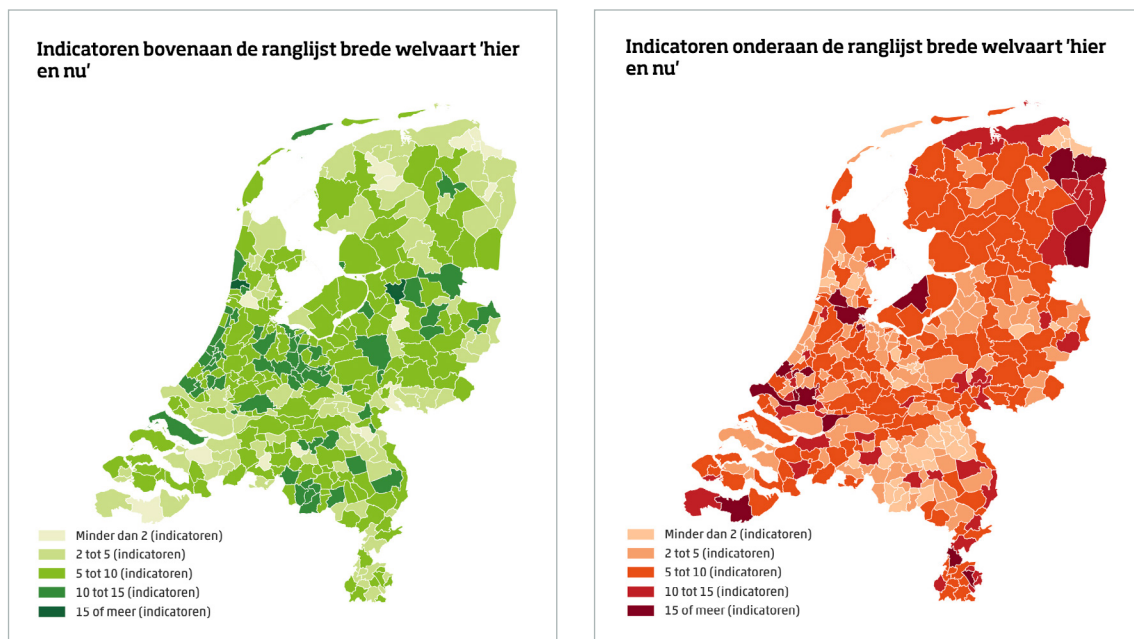
Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 kwam in Rotterdam minder dan 40% van de kiezers opdagen. Burgemeester Aboutaleb zei niet alleen 'teleurgesteld, maar ook heel verdrietig' te zijn. Hij wil een onderzoek naar de lage opkomst⁹⁷.

De problemen doen zich niet alleen voor in de Randstad. Lodewijk Asscher ging na zijn vertrek uit Den Haag tijdelijk aan de slag als kwartiermaker voor de aanpak van de problemen in Heerlen-Noord⁹⁸. Hij schrok zich rot, zei hij zelf. Het meest van de gezondheidsproblemen. Bewoners in de wijk sterven zes, zeven jaar eerder dan stadsgenoten aan de andere kant van het spoor. De wijk kent meer problemen: hoge werkloosheid, onveiligheid, verval. Het zijn de problemen van een grote stad van 400.000 inwoners in een wijk van ruim 50.000 inwoners.

Een structurele oplossing vraagt volgens Asscher veel meer samenwerking van instanties zoals bijvoorbeeld politie, zorg en woningcorporaties. „Versnel het opknappen van woningen. Bied jongeren een baangarantie als ze van een vakschool komen. Maak duidelijke keuzes. Zorg ook voor een plan waarmee je twintig jaar vooruit kan. Want als het vuurtje maar even opflakkert met telkens weer een nieuw plannetje, zit de teleurstelling al vooraf ingebakken. En de afstand tot de Haagse politiek is hier al zo groot.”

2.6 Brede welvaart

Sinds 2020 brengt het CBS jaarlijks de Regionale monitor brede welvaart uit. In de monitor wordt aan de hand van 42 indicatoren de brede welvaart 'hier en nu' en 'later' in kaart gebracht⁹⁹. Brede welvaart 'hier en nu' gaat over de kwaliteit van leven en van de omgeving waarin mensen leven. Dit zijn onder andere materiële welvaart, gezondheid en milieu. Brede welvaart 'later' gaat over de vraag wat volgende generaties nodig hebben om dezelfde brede welvaart te kunnen hebben als de huidige generatie.

De samenvatting van de monitor over 2022 is vrij inzichtelijk. Het komt erop neer dat in de Randstad een hogere brede welvaart in het 'hier en nu' gepaard gaat met een lage brede welvaart 'later'. Daarbij valt op dat hoe stedelijker een gemeente is, des te groter is het aantal indicatoren, waarbij de gemeente onderaan de ranglijst staat, zowel voor nu als later. Wonen is opvallend genoeg een groter probleem in de minder stedelijke gemeentes, omdat hier de afstand tot andere voorzieningen toeneemt.

Gemeentes in Groningen, Flevoland, Limburg en Drenthe staan relatief vaakst onderaan de ranglijst van de brede welvaart 'hier en nu'. Op de ranglijst brede welvaart 'later' staan vooral gemeentes in Zuid-Holland en Noord-Holland onderaan de lijst.

3. ONZE VISIE VOOR HEEL NEDERLAND

Het CDA is een brede volkspartij, gericht op het algemeen belang boven deelbelangen van specifieke groepen of regio's. 'Wij horen bij elkaar' was al bij de oprichting in 1980 het leidend motief voor de fusie van KVP, ARP en CHU. Vanuit die motivatie kijken wij ook naar de opgave Voor Heel Nederland: 'wij horen bij elkaar'.

Wij koesteren de regionale eigenheid en tradities. Die verschillen maken Nederland een veelkleurig regioland. Maar als verschillen doorslaan in een structurele onbalans of regio's door politieke keuzes achteruitgaan, dan komen we in het geweer. Dat hebben we altijd gedaan, omdat onze lokale, provinciale en landelijke volksvertegenwoordigers weten wat er speelt in hun regio.

Lang werden we daarom weggezet als de partij voor de boeren of een plattelandspartij. Dat zijn we ook, maar we zijn er ook altijd geweest voor de mensen in de stad, voor ondernemers en onderwijzers, voor jong en oud, voor autochtonen en nieuwkomers. Omdat iedereen in heel Nederland zich thuis moet kunnen voelen en een bijdrage moeten kunnen leveren aan een bloeiende en vitale gemeenschap.

Uitgangspunten

In de samenleving waar het CDA voor staat hebben mensen boodschap aan elkaar. Ieder met een eigen verantwoordelijkheid om goed voor zichzelf en elkaar te zorgen. Gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap zijn de uitgangspunten die ten grondslag liggen aan onze visie.

Gerechtigheid betekent dat de overheid er voor ons allemaal is en tot taak heeft om het samenleven mogelijk te maken. Een betrouwbare overheid stelt duidelijke grenzen, is dienstbaar en geeft mensen zekerheid. De overheid treedt op tegen onrecht en beschermt mensen die kwetsbaar en afhankelijk zijn.

Solidariteit gaat over betrokken burgers en de zorg voor elkaar. Over betrokkenheid tussen generaties, tussen regio's en tussen arm en rijk. Niemand leeft alleen voor zichzelf. We zijn pas mens door met anderen samen te leven.

Gespreide verantwoordelijkheid gaat over het primaat van de samenleving. Mensen, buurten, verenigingen, scholen en kerken leveren een unieke bijdrage aan de samenleving. De overheid geeft al die mensen en organisaties het vertrouwen en de ruimte om te doen waar ze goed in zijn. Niet alles hoeft in regels en wetten vast te liggen. Mensen en bedrijven weten vaak zelf heel goed hoe ze dingen voor elkaar kunnen krijgen. Subsidiariteit betekent ook dat de overheid zich richt op haar kentaken. Wat de samenleving zelf doet, hoeft de overheid niet te doen. Maar subsidiariteit betekent ook dat we verantwoordelijkheden zo dicht mogelijk bij mensen beleggen; decentraal met de middelen die daarbij horen. Ook als dat leidt tot onderlinge verschillen voor zover die recht doen aan de eigenheid van de gemeenschappen.

Rentmeesterschap gaat over onze verantwoordelijkheid voor de volgende generaties. Wij hebben de aarde, de natuur en de samenleving geërfd van onze voorouders en te leen van de generaties die na ons komen. Dat vraagt dat we verder kijken dan ons eigen belang en onze eigen tijd. We moeten zuinig zijn en zetten ons in voor een betere samenleving.

Recht doen, gezond leven en verschil verbinden

In het rapport 'Recht doen, gezond leven en verschil verbinden' (het rapport-Van Zwol) zijn de uitgangspunten van het CDA vertaald in een nieuwe politieke agenda voor deze tijd¹⁰⁰. Het rapport keert zich tegen de 'dikke ik, de individualisering, de regelzucht en het kortetermijndenken' als tekenen van deze tijd. Daar tegenover zet zij het CDA neer als 'anti-polarisatie'-partij en een vernieuwingsbeweging die vorm wil geven aan een coöperatieve samenleving waarin iedereen mee kan doen.

In die samenleving is er ruimte voor verschil. 'Sterker, we herkennen onze wederzijdse waardigheid juist in onze verschillen, in onze individualiteit. Onze identiteit ligt niet in onze universaliteit, maar in onze particulariteit. De uitdaging is dan ook niet om de verschillen ongedaan te maken, maar om mensen met al hun verschillende eigenschappen, vaardigheden en kennis gelijk te waarderen. Wanneer verschillen verworpen tot tegenstellingen die leiden tot ongelijkwaardigheid en daarmee de waardigheid van mensen aantast, is politieke actie vereist'.

Het politieke debat over de toekomst draait volgens Van Zwol te vaak om twee grootheden: de rol van de overheid en de rol van de markt. Oftewel de superstaat en de supermarkt. Het markt- en rendementsdenken heeft geleid tot scheidslijnen in de

samenleving. Doorgaan op dezelfde weg zal de kloof vergroten en de solidariteit verder onder druk zetten. Christendemocraten kijken anders. Voor ons staat de samenleving voorop: mensen die met elkaar en voor elkaar bouwen aan een gemeenschap, waar je je veilig, beschermd en gekend weet.

Het rapport-Van Zwol vertaalt die visie op de samenleving in een nieuwe politieke agenda voor het CDA. Met meer ruimte voor het lokaal bestuur, als belangrijkste overheid. Met een nieuwe visie op ruimtelijke ordening en het samenspel tussen stad en regio. Met een langetermijnagenda voor krimpregio's. En een ambitieuze groene industriepolitiek, die het beste haalt uit een intensieve samenwerking tussen bedrijven, overheden en kennisinstellingen in de regio.

De Duitse deelstaat Beieren heeft het recht op gelijkwaardige levenscondities opgenomen in de grondwet¹⁰¹. Daarbij wordt expliciet verwezen naar de onwenselijkheid van grote verschillen tussen stad en platteland. Zo'n (grond-)wettelijke verankering past niet in onze visie op de samenleving. Het zou alleen maar leiden tot een nodeloze verjuridisering van dit probleem. Maar ook al is het tegengaan van geografische ongelijkheid dan geen wettelijke plicht, we zien het wel als een morele verplichting en een gemeenschappelijke opdracht om deze groeiende kloof te dichten.

Kortom

Kortom, onze visie *Voor Heel Nederland* is dat we als land veel te klein zijn om structurele geografische ongelijkheid te kunnen accepteren. We hebben elkaar nodig en we laten ook kansen liggen. We kunnen en moeten de ruimte die de regio ons biedt beter benutten en zo nieuwe economische mogelijkheden genereren in het belang van ons allemaal.

We moeten investeren in nieuwe economische clusters die het MBO, HBO en WO samenbrengen met bedrijven en overheden. In nieuwe verbindingen tussen vitale steden en sterke regio's. We gaan technologische en sociale innovaties ontwikkelen en benutten als basis voor een duurzame en bloeiende economie van morgen.

Tegelijk willen we niet meegaan in cynische, deels ook gecreëerde tegenstellingen die oplossingen niet dichterbij brengen. Als mensen ergens genoeg van hebben is het politiek gehakketak, waarmee de polarisatie alleen maar wordt vergroot. Wij draaien het om: we horen bij elkaar. Van Friesland tot Zeeland. Van Almelo tot Amsterdam. En alleen samen kunnen we ons land nog beter maken.

Wij koesteren en versterken de regionale cultuur, als onderdeel van ons nationaal erfgoed. Laat de Fries en de Zeeuw trots zijn op hun provincies, net zoals de Amsterdammer dat is op zijn stad. Samen, met elkaar, vormen we Nederland. Dat veelkleurige land, waar je thuis bent.

4. CONSTATERINGEN EN OPLOSSINGEN

Woorden doen ertoe, zei Johan Remkes bij de presentatie van zijn stikstofrapport. Daarom moeten we bij een inventarisatie als deze voorzichtig zijn met grote conclusies en oordelen daarover. Oplossingen vind je niet door problemen uit te vergroten, maar door ze aan te pakken.

Maar toch...

4.1 Constateringen

...er is wel wat aan de hand in ons land. En het is groot. Als we de cijfers overzien, kunnen we niet heen om de constatering dat ook in een klein land als Nederland er serieus sprake is van geografische ongelijkheid. Op verschillende terreinen.

Want het doet ertoe als je dorp of je wijk achteruitgaat. Als de laatste supermarkt verdwijnt of de laatste buslijn wordt opgeheven. Er zijn verschillen als het gaat over welvaart, bereikbaarheid, leefbaarheid of de nabijheid van een goed ziekenhuis of een school voor je kinderen. Over de capaciteit voor politie en justitie om de georganiseerde misdaad aan te pakken. Die verschillen zijn er tussen de stad en de regio, maar net zo goed binnen de grote stad. Die verschillen zijn er ook tussen groepen, met opleidingsniveau en inkomen als grote verklarende factoren.

Voor een deel kun je daar nog je schouders over ophalen. We zijn niet allemaal hetzelfde, laat staan dat we allemaal in dezelfde omgeving willen wonen. Gelderland wil niet de problemen van Amsterdam hebben en omgekeerd ook niet. Het beeld is ook niet zwart-wit, eerder een veelkleurig mozaïek van regio's waar het op het ene punt goed gaat en andere regio's waar het om andere redenen minder gaat.

Een deel van de problemen wordt ook gedeeld door de regio en de stad. De verschraling van voorzieningen is een probleem voor krimpregio's, maar zien we ook in achterstandswijken in de grote stad. De regio heeft een probleem met kleine scholen, het lerarentekort is een groter probleem in de armere wijken van de grote stad. De

georganiseerde misdaad verdient zijn geld in de stad, maar verstopt zich in het buitengebied. Geografische ongelijkheid is dus net zo vaak lokaal als regionaal.

Het is de stapeling van deze ongelijkheden die mensen het gevoel geeft dat Den Haag onvoldoende oog heeft voor de specifieke opgaven en uitdagingen in hun directe omgeving, zowel in de regio als in de stad. Het 'Mattheüs-effect' geeft mensen het gevoel dat Nederland een land is geworden dat vooral goed is voor de mensen die het al goed hebben¹⁰². Daar zit de bron van het ongenoegen: een gemis aan solidariteit, verbondenheid en gemeenschapszin.

Daarom mogen deze constateringingen geen eindpunt zijn. Herstel van vertrouwen vraagt om een nieuw perspectief, een politiek van hoop. In dit hoofdstuk verkennen we de keuzes die we anders kunnen maken om ongelijkheden terug te dringen. Vanuit de opdracht om recht te doen en verschillen te verbinden.

Politiek met visie

Is Nederland een land geworden dat vooral goed is voor de mensen die het al goed hebben? Onderzoeken over politiek of maatschappelijk onbehagen focussen veelal op inkomens- en opleidingsniveau. Hogeropgeleiden en mensen met een hoger inkomen hebben meer vertrouwen dan ouderen en lageropgeleiden. De *Atlas van Afgehaakt Nederland* voegt daar een regionale component aan toe.

In onze analyse hebben we laten zien dat deze opleidings- en inkomenscomponenten door de trek van vooral de hoogopgeleiden naar de stad op veel thema's een verklaring bieden voor veel regionale verschillen. De regio voelt zich achtergesteld bij en overheerst door het progressieve en kosmopolitische klimaat in de grote stad. We zien een nieuwe, horizontale verzuiling van groepen die in hun eigen bubbels leven en daarbuiten weinig contact hebben.

Hoogleraar Bestuurskunde Caspar van den Berg verzet zich juist tegen deze pessimistische bijklank van het debat over stad en regio. 'Die kan enerzijds bestaan uit regionaal defaitisme, waarbij de regio last heeft van een Calimero-complex ("Zij zijn groot en ik ben klein"). Anderzijds nemen we ook grootstedelijke arrogantie

waar, waarbij het idee is dat perifere gebieden de boot hebben gemist en investeringen en voorzieningen aldaar niet de moeite waard zijn omdat er simpelweg te weinig mensen wonen om ze levensvatbaar te laten zijn’.

Beide percepties zijn volgens Van den Berg onwaar en onterecht. De stad en de regio kunnen niet zonder elkaar. Dat besef dringt steeds meer door, ook in politiek Den Haag. Van den Berg signaleert al onder het kabinet Rutte III een kentering in de hernieuwde aandacht voor de regio, het meest tastbaar in de totstandkoming van de zogenaamde Regiodeals. Volgens Van den Berg kan de hernieuwde aandacht voor de regio's niet los worden gezien van het einde van het neoliberale tijdperk en het afscheid van het dominante New Public Management binnen de overheid.

Het NPM stond voor een zakelijke rendementsbenadering van overheidstaken en investeringen. Burgers waren consumenten van publieke diensten, waarbij scherp werd gekeken naar de kosten en baten van deze diensten per klant. Om kosten te besparen werden diensten gecentraliseerd en bij publieke investeringen werd het profijtbeginsel gemeengoed. Door dit denken gingen veel investeringen steeds weer naar dezelfde plekken en doelen en werd de Westerscheldetunnel een tolgeweg of de treinverbinding naar het Noorden steeds weer op de langebaan geschoven.

De oplossing van het vraagstuk van geografische ongelijkheid begint dan ook met een radicaal afscheid van het dominante rendementsdenken. Nederland past niet in één mal of in één model. Bedrijfsmatig is het inderdaad efficiënter om de wijkbibliotheken in de stad of in een aantal kleine kernen samen te voegen tot één centrale locatie, maar dan ga je voorbij aan de sociale functie die een bibliotheek ook heeft voor de bewoners. Net zoals je een buslijn in het buitengebied niet aan dezelfde bedrijfsmatige criteria kan afmeten als de Noord-Zuid-metro in Amsterdam. Ze zijn allebei belangrijk, maar zijn niet vergelijkbaar.

Politiek is meer dan een simpele boekhoudkundige berekening. Het vraagt om een visie waar we met Nederland naar toe willen. Om onze brede welvaart te behouden voor toekomstige generaties moeten we vooruitkijken.

4.2 Oplossingen

Nederland mag geen land zijn dat alleen maar goed is voor mensen die het al goed hebben. Dat is geen constatering, maar een opdracht. Eenheid in verscheidenheid ('e pluribus unum') is het karakter van Nederland. Dat is het altijd al geweest. De aanpak van lokale en geografische ongelijkheid kan dan ook geen verstikkende deken van gelijkheidsdenken en -maatregelen zijn die we over heel Nederland heen trekken. Integendeel. We hebben maatwerk nodig en de moed om groot te denken. In het besef dat wat in dertig jaar van markt- en rendementsdenken is scheefgegroeid, je niet met de druk op één knop herstelt. Een deel van de oplossingen die we hier voorstellen klinken dan ook als toekomstmuziek. Die voorstellen gaan vooral om een nieuwe manier van denken. Waar mogelijk vullen we deze aan met concrete voorstellen, waar ook het huidig kabinet al mee aan de slag kan.

1. BENUT DE RUIMTE

Nederland is een klein land en nu al één van de dichtstbevolkte gebieden ter wereld. Toch is er nog meer ruimte dan we denken. We moeten er alleen slimmer mee omgaan. Waar de ruimte tekortschiet moeten we weer groot durven denken in nieuwe gebiedsontwikkelingen, inpolderingen of de bouw van een complete en duurzame nieuwe stad.

Dit vraagt om visie. Daarom moeten we de regie op de Ruimtelijke Ordening weer op de politieke agenda zetten, net zoals onze partij dat gedaan heeft met de regie op Volkshuisvesting. Om met de regio's te komen tot een nieuwe **Nota Ruimte**, als plattegrond *Voor Heel Nederland*. Hoe verdelen we de ruimte tussen wonen, werken, landbouw, natuur, energie en verkeer.

Die ruimte ligt vooral buiten de 'ruit van Alkemade'; in het Oosten en het Noorden en deels in Zeeland. Daar ligt de ruimte om te investeren en zijn de klimaatrisico's kleiner.

Zeven van de twaalf provincies zijn **grensregio's** met Duitsland en België. Zij hebben directe verbindingen met de rest van Europa als enorm achterland en afzetgebied voor ondernemers en bedrijven. Tegelijk kunnen we de economische kracht van bestaande **sterke clusters** ook verbreden naar andere regio's. Zoals de Brainport Eindhoven zelf zoekt naar uitbreiding in de rest van Noord-Brabant en Gelderland¹⁰³.

Dat we een klein en dichtbevolkt land zijn doet ons ook beseffen dat de groei niet onbegrensd kan zijn. De huidige demografische groei komt volledig voor rekening van migratie en is voor zowel de stad als het platteland disruptief en ontwrichtend. Regie op de ruimte vraagt dan ook om **regie op de groei**. Grip op migratie is nodig om problemen in stadswijken of onrust als in Ter Apel en Tubbergen te voorkomen.

2. INVESTEREN IN KANSEN EN INNOVATIE

We schrappen het woord krimpregio's uit Van Dale. Op basis van de nieuwe Nota Ruimte gaan we in een **Nationaal Programma Regio** in en met iedere regio in Nederland aan de slag. Waar nodig doorbreken we de spiraal van minder banen, minder mensen naar minder voorzieningen.

We benutten en versterken de kracht van **regionale economische clusters** als *Energievalley* in Groningen, *Foodvalley* in midden-Nederland en *Hydrogen Delta* in Zeeland. Waar nodig ontwikkelen we met behulp van Europese fondsen nieuwe clusters in het kader van de energietransitie, de eigen maakindustrie en de *reshoring* van vitale productieprocessen uit het buitenland. Daarbij sluiten we aan bij de 'toegevoegde waarde' van elke regio.¹⁰⁴

Dat betekent ook dat regionale economische ontwikkeling nieuwe kansen biedt voor bestaande ondernemers en het MKB in de regio. Wij maken ons sterk voor de bijzondere betekenis van **familiebedrijven**¹⁰⁵. Zij zijn per definitie geworteld in de regio en nauw verbonden met de samenleving en investeren in duurzame relaties met hun medewerkers.

Bestaande voorzieningen als InvestNL en het Nationaal Groeifonds, maar ook de grote pensioenfondsen kunnen een belangrijke bijdrage leveren in de ontwikkeling van de regionale clusters.

Deltaplan voor het Noorden

Een uitstekend voorbeeld van het nieuwe denken is het Deltaplan voor het Noorden, een gezamenlijk initiatief van de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Flevoland¹⁰⁶. Na een motie van het CDA-Kamerlid Mustafa Amhaouch kwamen deze vier provincies in 2021 zelf met een samenhangende visie op wonen, werken en reizen.

In ruil voor gerichte investeringen in de Lelylijn, de Nedersaksenlijn en de bestaande verbinding naar Zwolle hebben de provincies plannen op tafel gelegd om bovenop de bestaande woningbouwopgave 220.000 extra woningen te bouwen en de economische ontwikkeling van de Eemshaven en een innovatieve waterstofeconomie mogelijk te maken.

Heel concreet willen we de komende twee jaar nog twee extra tranches voor de **Regiodeals**, omdat de laatste ronde fors was overtekend met kansrijke projecten uit de regio. Samen met Vlaanderen, Noord-Rijn Westfalen en Nedersaksen gaan we het gesprek aan over grensoverschrijdende Regiodeals.

En we willen boter bij de vis bij een aantal belangrijke projecten voor de bereikbaarheid van de regio: de **Lelylijn**, de **Maaslijn** en de **Nedersaksenlijn** zijn cruciale randvoorwaarden voor deze nieuwe manier van denken. Met de nieuwe generatie intercitytreinen (de 'wesp') kan de NS een grote eerste stap zetten naar een **binnenlands hogesnelheidsnetwerk**, om sneller van A naar B te kunnen. Vanuit heel Nederland, met betere hogesnelheidsverbindingen naar de rest van Europa.

3. BOUWEN VOOR DE TOEKOMST...

De huidige bouwplannen voorzien in een bouwopgave van 900.000 extra woningen voor 2030. Daarbij ligt het zwaartepunt nog vooral in het westen en zuiden van het land. De rijksbouwmeester gaat er intussen al vanuit dat tot 2050 minstens nog eenzelfde bouwopgave in het verschiet ligt¹⁰⁷. Voor die plannen moeten we veel meer naar de **rest van Nederland** kijken. Jaco Geurts pleit in zijn nieuwe woonvisie voor 'creatieve oplossingen, vanuit vaste waarden'¹⁰⁸.

Voor de grote steden kiezen we naast verdichten ook nadrukkelijk voor de opgave om te **vergroenen**¹⁰⁹. Met het oog op de leefbaarheid en problemen als hittestress en de afvoer van regenwater is in de stad veel meer groen nodig. In de vorm van parken en stadstuinen maar ook in verticale vergroening aan en op hoogbouw. In het **groen-voor-groen** denken is de norm dat je elke vierkante meter bebouwing compenseert met eenzelfde oppervlakte groen – horizontaal of verticaal.

We versoepelen de regels voor bouwen in het groen, zodat elke gemeente de ruimte krijgt om **een straat bij te bouwen**. Dat bedoelen we letterlijk. De ladder voor duurzame verstedelijking is vaak een sta-in-de-weg voor logische oplossingen en dwingt grote en kleine gemeenten te veel om binnengemeentelijk te verstenen in plaats van te vergroenen.

Om van iedere krimpregio een groeiregio te maken kiezen we juist daar voor extra mogelijkheden tot uitbreiding. **Nieuwbouw in krimpregio's** geeft jongeren de kans om betaalbaar in de gemeente te blijven wonen en trekt ook nieuwe mensen aan. We denken ook aan **koopsubsidies** voor mensen die in een krimpdorp willen gaan wonen én een lokaal bedrijf willen starten of overnemen.

Ook nieuwe vormen op het snijvlak van wonen en zorg als de **knarrenhofjes** kunnen oplossingen bieden. In Noord-Brabant heeft de provincie op het terrein van twee instellingen voor mensen met een verstandelijk beperking in Deurne en Biezenmortel voordelige woonvoorzieningen gerealiseerd voor mensen die in ruil daarvoor twee dagdelen vrijwilligerswerk doen voor de bewoners van de instellingen¹¹⁰.

Wij willen dat grote steden ook betaalbaar blijven voor oorspronkelijke bewoners en de lage en middenklasse. Ook de binnensteden. Daarom werpen we een dam op tegen de platte **gentrificatie van oude stadswijken** door een minimumopgave vast te stellen aan sociale woningbouw en betaalbare woningen in het midden-segment. Ook stellen we grenzen aan de huurstijgingen in de particuliere sector.

Een belangrijke maatregel is de herziening van de Huisvestingswet, waardoor gemeenten de mogelijkheid om koop- en huurwoningen toe te wijzen aan inwoners uit de eigen gemeenten. De wet helpt zowel jongeren, die anders mogelijk zouden wegtrekken, als ouderen die makkelijker kunnen doorstromen naar een seniorenwoning in de eigen gemeente¹¹¹.

4. ...IS BOUWEN AAN GEMEENSCHAPPEN

Een wijk is meer dan een stapel stenen. Een wijk, een dorp of een stad is altijd een gemeenschap en dus heb je gemeenschappelijke voorzieningen nodig. Die zitten nog te vaak niet in de plannen.

Als we ergens nieuw gaan bouwen gaan we voorwaarden stellen aan alle voorzieningen die daarbij nodig zijn: scholen, zorg, winkels en goede verbindingen. Dit is ook de strategie voor de herstructurering van de oude wijken in de grote stad. Juist door te investeren in '**publiek kapitaal**' versterken we de leefbaarheid in wijken en dorpen. De gemeente Den Haag heeft met veel succes een regiodeal ingezet om buurthuizen en andere ontmoetingsplekken in Zuidwest te ondersteunen.

Sowieso willen we in bouwplannen meer aandacht voor het belang van **third places** in dorpen en steden¹¹². Dit zijn toegankelijke plaatsen, waar je – naast je huis en werk – heen gaat om mensen te ontmoeten en samen te zijn. Dit kan de bibliotheek zijn, een buurthuis of een sportvereniging. Het concept is in Nederland onbekend en ondergewaardeerd, maar het is de sleutel tot het vormen van gemeenschappen. In een *third place* maak je contact, ontstaan nieuwe ideeën en kun je samenleven.

5. EEN VITAAL PLATTELAND

De grote opgave voor het platteland vraagt om een meerjarig perspectief voor een vitaal platteland. Als Nederland kunnen we niet zonder een sterke, solide en duurzame landbouwsector. Voor onze eigen voedselvoorziening en voor onze welvaart.

Daarom hebben wij ons in het stikstofdossier steeds naast de boeren opgesteld, omdat een grote verandering als deze alleen slaagt als de sector er zelf ook in gelooft. Wij hebben haalbare plannen gepresenteerd om de stikstof te reduceren en het voorstel gedaan voor een bemiddelaar om het gesprek tussen het kabinet en de boeren weer op gang te brengen^{113,114}. Daarom ook, pleitte CDA leider Wopke Hoekstra na de zomer van 2022 ervoor om de '**boeren weer tot bondgenoot**' te maken en tijdsdoelen niet heilig te verklaren¹¹⁵.

Maar voor een vitaal platteland is meer nodig. Door het afschaffen van de product- en bedrijfschappen is de keten verstoord en verzwakt. De enkele boer legt het

steeds weer af tegen de marktmacht van de veevoederproducenten of supermarkten¹¹⁶. Ook een marktmeester kan er voor zorgen dat boeren weer een eerlijke prijs voor hun producten krijgen en ook in de toekomst een **'eerlijke boterham'** kunnen verdienen aan hun bedrijf¹¹⁷.

6. VAN MODELLEN NAAR MAATWERK

Het neoliberale tijdperk van markt en rendementsdenken is voorbij. Een technocratische politiek die besluiten neemt op basis van aannames, modellen en algoritmes staat te ver af van de mensen om wie het gaat en ziet ook niet wat waar het verschil kan maken. Een dienstbare overheid staat naast mensen en biedt ruimte voor maatwerk waar dat nodig is.

Heel concreet: we stoppen met het plat gebruik van de **maatschappelijke kosten baten analyse** (MKBA) bij grote infrastructurele projecten. Inzicht in de kosten is goed, maar een platte MKBA gaat voorbij aan tal van baten die dit soort investeringen ook hebben. Besluiten over de toekomst vragen om politiek met visie, niet om een boekhouder.

Waar regels knellen moeten we ze aanpassen of een **recht op gemotiveerd maatwerk** introduceren. De Rotterdamwet is hiervan een mooi voorbeeld in de grote stad. Maar ook dunbevolkte provincies als Groningen en Zeeland lopen steeds weer aan tegen aanbestedingsregels, die moderne oplossingen voor publiek vervoer belemmeren. Zo kan Zeeland geen *app* introduceren, waarmee bewoners kunnen zien waar ze snel gebruik kunnen maken van verschillende vormen van doelgroepenvervoer, omdat er geen dienstregeling aan is verbonden. Groningen wil een netwerk van *hubs* aanleggen, die bereikbaar zijn met deelauto's of deelfietsen wat volgens de wet marktverstoring werkt. Dat is onzin.

Daarom moeten we anders nadenken over mobiliteit. Het huidige vervoersbeleid richt zich vooral op het 'functioneren' van vervoerssystemen. De nadruk ligt vooral op congestie, doorstroming en efficiëntie. Daarmee kom je niet altijd van A naar B. Net als onderwijs en zorg is bereikbaarheid een voorwaarde om goed mee te kunnen doen in de samenleving. Dat kan niet als de plaats waar je woont of werkt alleen maar per auto bereikbaar is. Hier moeten we anders naar kijken.

Juist daarom willen wij aan de jaarlijkse verdeling van de MIRT-gelden nadrukkelijk

bereikbaarheid toevoegen als criterium. Mobiliteit gaat niet alleen over doorstroming, maar ook over meedoen. Door bereikbaarheid als criterium toe te voegen kunnen provincies met andere, veel slimmere oplossingen meedingen naar de MIRT-gelden, waar ze nu geen aanspraak op kunnen maken.

7. COÖPERATIEF DENKEN

Buurtvaders, mantelzorgers, verenigingsmensen en alle andere vrijwilligers zijn het antwoord van een samenleving die genoeg heeft van het individualisme. Wij zijn niet de partij die voor elk probleem naar de overheid kijkt. Voor wat we zelf kunnen hebben we de overheid helemaal niet nodig. Verenigingen, coöperaties en maatschappelijke initiatieven zijn het sociaal kapitaal voor elke gemeenschap.

Het wonder van Austerlitz¹¹⁸

Austerlitz is een dorpskern van ongeveer 1700 inwoners, die onderdeel is van de gemeente Zeist. De grootste zorg van veel ouderen in het dorp was dat ze ooit in een verpleeginstelling terecht zouden komen: dan moesten ze verhuizen naar Zeist. Dat was het begin van Austerlitzzorgt; een zorgcoöperatie waar bijna de helft van het dorp lid van is.

De hulp aan ouderen begon kleinschalig: kleine klusjes in huis (Austerlitzklust) en het vervoer naar ziekenhuis of dokter (Austerlitzrijdt), allemaal verzorgd door vrijwilligers. Inmiddels heeft Austerlitzzorgt voor het eigen dorp de WMO-taak van de gemeente Zeist overgenomen en hebben ze in eigen beheer 25 zorgappartementen en 8 zorgwoningen gebouwd.

Nederland kent circa driehonderd van dit soort zorgcoöperaties. Ze doen geen medische handelingen, maar zorgen voor elkaar. Daarmee wordt de zorg aan ouderen niet alleen flexibeler en goedkoper, maar vooral beter geregeld.

Ook op andere terreinen zijn coöperaties actief. Je hebt inkooporganisaties die gezond voedsel inkopen bij boeren en tuinders in de omgeving en dit eten in de stad op de markt brengen. Denk ook aan deelauto's, waardoor ook mensen met een kleiner inkomen toch een auto kunnen gebruiken als ze die nodig hebben.

In een coöperatieve samenleving is de belangrijkste taak voor de overheid om **maatschappelijk initiatief mogelijk te maken**. Mogelijk maken betekent meedenken en voorrang geven aan burgerinitiatieven. Dat kan een vereniging zijn, een coöperatie of een maatschappelijke onderneming.

Met **Vereniging Nederland** is CDA-Tweede Kamerlid Inge van Dijk in 2022 het initiatief gestart om het verenigingsleven in Nederland te versterken. Ze verzamelt ideeën om het werk van de tienduizenden vereniging in heel Nederland te vereenvoudigen en ondersteunen. Dat gaat over de compensatie voor hoge energierekeningen, maar ook over een gratis VOG voor vrijwilligers.

Gemeenten kunnen ook zelf aan de slag met **stadsmakers** en **participatiebudgetten**, waarbij een deel van de gemeentelijke begroting wordt gereserveerd voor burgerinitiatieven. Hierover heeft Inge van Dijk van het CDA onlangs een meerderheid gekregen voor een motie, die was ingediend met VOLT¹¹⁹. Deze vorm van coöperatief bestuur legt meer nadruk op samenwerking, delen en collectief bezit. Het wordt in meerdere steden in verschillende vormen toegepast, waaronder in New York¹²⁰.

Om het sociaal kapitaal in de regio te versterken denken wij heel concreet aan een **Gemeenschapsfonds**, waarmee lokale gemeenschappen belangrijke voorzieningen als een dorpswinkel, buurthuis of sportaccommodatie in stand kunnen houden door het met een renteloze lening over te nemen. Ook Europa biedt hiervoor mogelijkheden in het nieuwe LEADER programma 2023-2027¹²¹. In Schotland hebben ze naast zo'n Community Ownership Fund ook een *Community Powerment Act*, dat lokale gemeenschappen het recht geeft aanspraak te maken op het eigenaarschap van onbeheerd land of leegstaande gebouwen.

Wij hebben eerder voorstellen gedaan om van de **Volksbank** een laagdrempelige, coöperatieve bank te maken, met eenvoudige producten en kantoren dichtbij¹²². Zo houden we de bank als voorziening in stand en kunnen spaarders in heel Nederland terecht voor eerlijke en transparante bankfaciliteiten. Daarmee maken we ook de financiering voor MKB'ers toegankelijker.

8. NABIJHEID ALS KWALITEIT VAN ZORG

De aanrijtijden voor ziekenhuizen zijn een klassiek voorbeeld van het doorgeschoten maakbaarheids- en rendementsdenken. Ze gaan per definitie uit van een auto en houden weinig rekening met lokale of persoonlijke omstandigheden als je zorg nodig hebt. Wij draaien dat om. **Nabijheid van zorg is een kwaliteit.** Zorg moet in heel Nederland voor iedereen beschikbaar, bereikbaar en betaalbaar zijn. Daarom moet in heel Nederland een dekkend netwerk van (streek-)ziekenhuizen, huisartsenzorg en ouderenzorg worden geboden.

Vanwege de zorgen over de sluiting van streekziekenhuizen heeft CDA-Tweede Kamerlid Joba van den Berg al in 2019 een initiatiefnota **“Zorg in de regio”** ingediend¹²³. Hierin pleitte zij voor een rol voor regionale bestuurders bij de organisatie van de zorg. Ook wilde ze meer stageplaatsen in algemene regionale ziekenhuizen.

Concentratie van specialismen in topcentra is voor ons niet hetzelfde als het centraliseren van deze voorzieningen in de Randstad. Ook willen we meer ruimte voor creatieve oplossingen als mobiele intensive-care units of de opwaardering van huisartsenposten met een beperkte beddenscapaciteit voor dagbehandeling na een eenvoudige ingreep. Om het tekort aan huisartsen, tandartsen en specialisten aan te pakken is er een spreidingsbeleid nodig voor opleidingsplaatsen¹²⁴.

Mantelzorgers zijn van onmisbare voor de samenleving en voor mensen die zorg nodig hebben. Wij willen dat provincies en gemeenten in hun bestemmingsplannen meer ruimte maken voor mantelzorgwoningen, parkeervoorzieningen en nieuwe kleinschalige vormen van wonen en zorg.

9. ONDERWIJSKANSEN EN VORMING

Tijdens de coronapandemie trok het kabinet extra geld uit om de leerachterstanden voor scholieren te beperken. Dat was nodig, maar niet genoeg. In een brief aan het kabinet vroegen de onderwijswethouders van de vier grote steden daarom om een nationaal plan onderwijskansen, waarmee achterstanden en ongelijkheid structureel worden aangepakt¹²⁵ en we meer dan nu inzetten op vorming van onze kinderen en jongeren tot volwaardige deelname aan onze samenleving.

Het meest nijpend is het **lerarentekort**, maar er is ook aandacht nodig voor het behoud van goed onderwijs in dunbevolkte gebieden door toekomst te bieden aan

kleine scholen. Dit geldt voor het PO, VO, SO, MBO en HBO. In onze visie moet onderwijs in heel Nederland iedereen een gelijke kans geven om zichzelf te ontwikkelen en voor te bereiden op deelname in onze samenleving.

Wij pleiten al heel lang voor meer **waardering en erkenning van het MBO, het echte vakonderwijs en de ambachten**, juist in de regio. Onze analyse laat zien dat hogeropgeleiden zich prima redden, maar voor de uitdagingen die voor ons liggen hebben we veel meer vakkrachten nodig. In de bouw, in de techniek en in de zorg. Zij verdienen onze volle politieke aandacht en erkenning.

10. BESTUUR VAN ONDEROP

Meer betrokkenheid leidt altijd tot meer verantwoordelijkheid en een gevoel van eigenaarschap. Daarom willen wij af van de houding dat Den Haag of Brussel alles moet bepalen. Vanuit ons uitgangspunt van gespreide verantwoordelijkheid willen wij zeggenschap terugleggen waar deze het best tot zijn recht komt: bij mensen zelf. Dat betekent ook dat gemeenten en provincies genoeg budget moeten krijgen om hun rol te nemen: **geen taken zonder knaken!**

Gemeentelijke herindelingen zijn gericht op schaalvergroting en ingegeven door kostenbesparingen. Die besparingen vallen in de praktijk vaak tegen¹²⁶. Ook leiden fusies niet vanzelf tot betere voorzieningen of dienstverlening aan burgers. Daarom willen wij een **noodrem inbouwen op gemeentelijke herindelingen**, door de gemeenteraad voor en na lokale verkiezingen over een herindeling te laten besluiten. Dan kunnen burgers zich direct uitspreken over een gewenste herindeling. Ook opperen wij de mogelijkheid om grotere herindelingen ongedaan te maken, als het in de praktijk niet werkt.

Wij zien ook mogelijkheden in **taakdifferentiatie tussen gemeenten**. Daarbij kan op basis van heldere afspraken een gemeente (of provincie) de uitvoering van een specifieke taak voor andere gemeentes overnemen.

Wij zien een grote toekomst voor lokale en **regionale burgerberaden** om mensen zelf te laten beslissen over hun directe omgeving. Door mensen serieus te nemen en met elkaar het gesprek aan te laten gaan over hun eigen toekomst bereik je meer draagvlak, ook voor moeilijke besluiten.

Om een eind te maken aan de ongelijke vertegenwoordiging van Tweede Kamerleden pleiten wij al sinds jaren voor de invoering van een **regionaal kiesstelsel**. Regionaal gekozen Kamerleden hebben een sterkere band met hun achterban en kunnen het geluid van hun regio beter verwoorden in de landelijke politiek. Omdat de Eerste Kamer door Provinciale Staten wordt verkozen, willen wij ook dat senatoren deel kunnen nemen of uitgenodigd kunnen worden voor de beraadslagingen in de Provinciale Staten.

Om de kloof tussen Den Haag en de rest van het land te verkleinen, pleiten wij ook voor een **nieuw spreidingsbeleid** voor overheidsinstellingen. Dat kan gaan om uitvoerende diensten, maar net zo goed om een heel ministerie. Omgekeerd willen we dat een kwart van de **rijksambtenaren uit de regio** komt. Met de huidige digitale vergadermogelijkheden kunnen zij deels op afstand werken en daarnaast twee tot drie dagen op kantoor in Den Haag.

Onderdeel van het spreidingsbeleid vormt een netwerk van **dependances van rijksdiensten** in de verschillende delen van het land. Het gaat dan vooral om diensten voor wie het werkgebied zich uitstrekt over heel Nederland, zoals de Belastingdienst, het UWV, de RVO en de NVWA. Hiermee verkleinen we letterlijk de afstand tussen de regio en het landelijk bestuur. Deze dependances kunnen ook ingericht worden als flex-plekken voor de regionale rijksambtenaren.

In het verlengde van het spreidingsbeleid willen wij een **eerlijkere verdeling van de politiecapaciteit** over het land.

Naar Brits voorbeeld willen wij een **volwaardige regietoets**, waarmee de rijksoverheid bestaand en nieuw beleid kan toetsen aan effecten op de stad en platteland. Deze regietoets komt te bestaan naast de huidige grensregietoets, waarvan in de praktijk nog te weinig gebruik gemaakt wordt. Ook dit kan beter.

11. WIJ HOREN BIJ ELKAAR

De regionale verschillen maken ons land ook veelkleurig. Daarom maken wij ons sterk voor het behoud en het versterken van **regionale taal, cultuur en historisch erfgoed**. Het is een deel van wie we zijn en draagt daarmee bij aan het gevoel dat je ergens thuis bent.

Daarom pleiten wij al sinds jaar en dag voor een **eerlijkere verdeling van cultuurbudgetten en voorzieningen** over het hele land. Net zoals de Vaandeldrager van Rembrandt nu door het hele land reist, willen wij veel meer uitwisseling en spreiding van cultuur over het hele land. Wij willen meer zichtbaarheid van **lokale en regionale omroepen** als pijler van de lokale en provinciale democratie en meer onderlinge samenwerking. Ook willen we een groter bereik voor hun programma's via deelvensters op de publieke omroep en het regiokanaal op een vaste zender.

Wij breken een lans voor afspraken over **regionale feestdagen** in CAO's als belangrijk moment om samen te vieren. Dat kan Ketikoti of het Braziliaans straatcarnaval zijn in de grote stad, maar net zo goed drie-oktober in Leiden of carnaval in het zuiden en oosten van het land.

Omdat wij bij elkaar horen, moeten we er ook voor zorgen dat iedereen mee kan doen. Dat geldt vanzelfsprekend ook voor mensen met een handicap. Daarom willen wij dat zowel lokaal als provinciaal de inclusieagenda's op orde zijn. Dat vraagt om een **nationale strategie met en voor mensen met een handicap**¹²⁷.

12. MAATSCHAPPELIJKE DIENSTTIJD

Lange tijd werd lacherig gedaan over ons voorstel voor een maatschappelijke diensttijd. Maar steeds meer dringt het besef door dat de diensttijd een heel nuttig instrument is om groeiende tegenstellingen in ons land te overbruggen. Niet alleen tussen de stad en platteland, maar ook tussen arm en rijk of laag- en hoogopgeleid.

Het dienstjaar bij Defensie is inmiddels een groot succes. Alle reden om een stap verder te zetten in de ontwikkeling van een volwaardige **maatschappelijke diensttijd**. Voor andere leeftijdsgroepen zien wij ook mogelijkheden om via **schooluitwisselingsprogramma's** of **binnenlandse stedenbanden** verbindingen te versterken en tegenstellingen te overbruggen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Floris van Alkemade, *De toekomst van Nederland* (2020)

Lynn Berger, *Zorg* (2022)

Vera Beuzenberg & Irene Bronsvoort (red.), *Land in samenhang* (2019)

Mark Bovens & Anchrit Wille, *Diplomademocratie* (2014)

Caspar van den Berg, *Zo kan het wel* (2021)

Caspar van den Berg & Annemarie Kok, *Regionaal maatschappelijk onbehagen* (2021)

CBS, *Regionale monitor brede welvaart* (2022)

David Goodhart, *The road to somewhere* (2017)

Pieter Heerma, *Democratie, empathie en wederkerigheid* (2022)

Thijs Lijster, *Wat we gemeen hebben* (2022)

Floor Milikowski, *Een klein land met verre uithoeken* (2020)

Floor Milikowski, *Wij zijn de stad* (2021)

Johan Remkes, *Wat wel kan* (2022)

Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken* (2018)

SCP/WRR, *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (2014)

Karel Smouter, *Blauw wit rood* (2022)

Arjan van Veelen, *Rotterdam* (2022)

Josse de Voogd & Rene Cuperus, *Atlas van Afgehaakt Nederland* (2021)

Richard van Zwol, *Recht doen, gezond leven en verschil verbinden* (2021)

NOTEN

- ¹ <https://www.ad.nl/opinie/kloof-van-remkes-zit-ook-binnen-onze-steden~a57beb52/>
- ² David Goodhart, 2017
- ³ <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/11/als-de-burger-het-zelf-moet-doen-blijven-arme-buu-1507151-a369760>
- ⁴ <https://magazinenationaleombudsman.h5mag.com/groningen-en-drenthe-verscheurd-vertrouwen/hoe-herstel-je-vertrouwen-nationale-ombudsman-reinier-van-zutphen>
- ⁵ Alkemade, 2020
- ⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=-x60Bx10vEY&t=89s>
- ⁷ <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/05/01/vier-typen-gemeenten>
- ⁸ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/01/in-2022-bevolkingsgroei-in-vrijwel-alle-gemeenten>
- ⁹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/regionaal/groei-en-krimp>
- ¹⁰ <https://geografie.nl/artikel/weinig-hoogopgeleide-dertigers-wonen-aan-randen-nederland>
- ¹¹ Bron: https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/423001/het_Rijk_en_de_spreiding_van_welvaart.pdf?sequence=1
- ¹² <https://www.groene.nl/artikel/je-hoeft-hier-niet-vanaf-je-zestiende-rendabel-te-zijn>
- ¹³ <https://nos.nl/collectie/13861/artikel/2374267-nieuwe-tweede-kamer-een-22-jarige-iets-meer-vrouwen-en-een-paar-primeurs>
- ¹⁴ <https://www.guggenheim.org/exhibition/countryside>
- ¹⁵ Floor Milikowski, 2021
- ¹⁶ <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/essay-pieter-heerma-over-democratie-empathie-en-wederkerigheid>
- ¹⁷ Zie noot 5
- ¹⁸ <https://www.parool.nl/amsterdam/steeds-meer-mensen-vertrekken-uit-de-randstad-vooral-jonge-gezinnen~ba96e99b/>
- ¹⁹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/32/trek-uit-de-randstad-blijft-toenemen#:~:text=Ruim%2075%20duizend%20mensen%20verlieten,licht%20af%20naar%2053%20duizend.>
- ²⁰ <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/ontwikkel-het-platteland-en-bevrijd-de-stadsgevangen/>
- ²¹ <https://onderzoek010.nl/dashboard/dashboard/bevolking>
- ²² <https://nos.nl/artikel/2458630-cbs-voor-het-eerst-sinds-1900-minder-geboorte-dan-sterfte-in-nederland>
- ²³ <https://www.rtlnieuws.nl/onderzoek/artikel/5333657/asielzoekers-noodopvang-asielopvang-gemeenten-asielcrisis>
- ²⁴ <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland->
- ²⁵ <https://www.atlasleefomgeving.nl/nieuws/nederlandse-steden-niet-op-hitte-gebouwd>
- ²⁶ www.atlasleefomgeving.nl
- ²⁷ idem
- ²⁸ <https://decorrespondent.nl/13396/het-water-komt-maar-wees-niet-bang/40349427359340-c3b03616>
- ²⁹ NRC, 3 december 2022
- ³⁰ <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/11/22/vervoersarmoede-geld-voor-ov-buiten-de-randstad-meer-argumenten-graag-a4148990>
- ³¹ <https://www.pbl.nl/publicaties/toegang-voor-iedereen>
- ³² https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_voormalige_spoorwegstations_in_Nederland
- ³³ Bron: <https://www.ovmagazine.nl/wp-content/uploads/2018/06/Busgebruikersdoordikendun.pdf>
- ³⁴ <https://www.groene.nl/artikel/hoe-den-haag-uit-nederland-verdween>
- ³⁵ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/49/gebrek-aan-vervoersmogelijkheden-voor-1-op-de-12-fryske-huishoudens>

36 <https://www.ad.nl/rotterdam/vervoersarmoede-groeiend-probleem-in-rotterdam-geen-auto-fiets-of-ov-leidt-tot-sociale-problemen~a67a2017/>

37 Idem noot 16

38 <https://nos.nl/artikel/2455957-buslijnen-weg-in-nieuwe-dienstregeling-wij-zijn-niet-rendabel-genoege>

39 NRC, 28 november 2022

40 <https://decorrespondent.nl/11580/provincies-die-mobiliteit-willen-bevorderen-moeten-eerst-voor-files-zorgen-anders-geeft-het-rijk-geen-geld/1217603128500-7f39a188>

41 <https://deltametropool.nl/projecten/leren-van-mirt-investeringen-op-de-kaart/>

42 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/in-de-slag-om-glasvezel-blijft-geen-tegel-onberoerd-winsum-ligt-niet-een-maar-twee-keer-open~b311c5e7/>

43 <https://www.rabobank.nl/kennis/d011262554-toenemende-economische-ongelijkheid-tussen-regios-vraagt-om-regionaal-beleid>

44 Vergelijk dit met het aandeel van een aantal regio's in Groningen, Drenthe, Friesland en Overijssel die nog niet tot 1% komen, als het gaat om toegevoegde welvaart en het aantal banen.

45 <https://onderzoek010.nl/dashboard/dashboard/economie>

46 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/41/amsterdam-aanjager-economische-groei-in-de-periode-1995-2019>

47 <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/diversen/2022/de-regionale-economie-2021/2-regionale-economische-ontwikkeling>

48 <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/aanvullende-statistische-diensten/2022/familiebedrijven-in-nederland-2020?onepage=true>

49 <https://retailtrends.nl/news/47650/het-winkellandschap-in-2030>

50 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/35/hoe-groot-is-het-onbenut-arbeidspotentieel>

51 <https://www.cbs.nl/nl-nl/faq/zzp/in-welke-regio-s-werken-zzp-ers>

52 <https://www.binnenlandsbestuur.nl/sociaal/dit-zijn-de-rijkste-gemeenten-van-nederland>

53 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/juist-boven-op-het-groninger-gas-slaat-de-energiearmoede-toe-de-vrieskou-komt-binnen-via-de-scheuren-in-de-muur~b401faf5/>

54 <https://www.hypotheker.nl/blog/was-vroeger-was-echt-alles-beter-wij-vergeleken-het-kopen-van-een-huis-in-1995-met-een-huis-in-2022/>

55 <https://www.rtlnieuws.nl/economie/life/artikel/5358721/nvm-q4-2022-huizenprijzen-dalen>

56 https://www.pararius.nl/nieuws/huurprijzen-vrije-sector-verder-gestegen?utm_referrer=https://www.google.com/

57 <https://nos.nl/op3/artikel/2377995-sociale-huurwoning-in-zeker-een-kwart-van-de-gemeenten-wacht-je-meer-dan-7-jaar>

58 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/47/meer-mensen-willen-verhuizen-maar-kunnen-geen-woning-vinden>

59 Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2022/12/01/staat-van-de-volkshuisvesting-2022/staat-van-de-volkshuisvesting-2022.pdf>

60 <https://www.trouw.nl/binnenland/meer-dan-de-helft-van-de-gemeenten-heeft-te-weinig-sociale-huurwoningen~b895d061/>

61 <https://magazines.riec.nl/codegeel/2021/11/interview-pieter-tops>

62 <https://www.rtlnieuws.nl/onderzoek/artikel/5349222/vraag-antwoord-onderwereldkaart-vragen-qa>

63 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/09/minder-traditionele-criminaliteit-in-alle-delen-van-nederland>

64 <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/regionale-monitor-brede-welvaart/indicator>

65 Idem noot 34

66 <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/12/19/in-limburg-staat-de-poort-voor-misdaad-wagenwijd-open-a4151951>

67 <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/12/16/de-limburgse-politie-worstelt-met-zware-misdaad-criminelen-zijn-hier-zo-de-grens-over-a4151593>

68 <https://www.groene.nl/artikel/hoe-den-haag-uit-nederland-verdween>

69 <https://wnl.tv/2022/12/19/helft-nederlanders-ziet-politie-zelden-of-nooit-in-eigen-buurt-zeker-niet-tevrede-over/>

- 70 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/forse-stijging-van-drugsdumpingen-in-nederland-geen-eenduidige-oorzaak~b8cd16d8/>
- 71 https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/politie-meldt-stijging-in-het-aantal-gevonden-drugslabs-en-opslaglocaties-bfbf5c58/?utm_source=link&utm_medium=app&utm_campaign=shared%20content&utm_content=free
- 72 <https://www.vzinfo.nl/ziekenhuiszorg/regionaal/bereikbaarheid>
- 73 <https://www.gelderlander.nl/politiek/tweede-kamer-wil-spoedeisende-zorg-in-streekziekenhuizen-houden~ac48d79a/>
- 74 <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1102751884/zorgen-om-commerciele-huisarts-gruwelijk-verdienmodel>
- 75 <https://www.vzinfo.nl/eerstelijnszorg/regionaal/tandartsenzorg>
- 76 <https://www.trouw.nl/zorg/brandbrief-aan-ministerie-er-zijn-veel-te-weinig-tandartsen-b8c99026/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- 77 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/19/regionale-verschillen-in-gezondheid>
- 78 <https://www.vzinfo.nl/levensverwachting/regionaal/bij-geboorte>
- 79 <https://www.vzinfo.nl/eenzaamheid/regionaal/volwassenen>
- 80 <https://ahti.nl/health-insights-verdeling-gebruik-adhd-medicatie-in-nederland/>
- 81 <https://www.parool.nl/nieuws/waarom-gaan-niet-alle-te-kleine-scholen-dicht-be613b15/>
- 82 <https://www.cda.nl/zeeland/hulst/actueel/nieuws/voer-een-speciale-zeeuws-vlaanderenwet-in-voor-behoud-van-onderwijs>
- 83 <https://www.parool.nl/amsterdam/open-dagen-amsterdamse-scholen-zitten-soms-al-vol-kinderen-van-niet-hoogopgeleide-ouders-zijn-de-pineut-b3749b0e/>
- 84 <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/12/13/basisscholen-komen-minstens-tienduizend-docenten-tekort-en-het-worden-er-nog-meer-2-a4151307>
- 85 <https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/binaries/kennisbankopenbaarbestuur/documenten/rapporten/2021/12/17/atlas-van-afgehaakt-nederland/atlas-van-afgehaakt-nederland.pdf>
- 86 <https://www.groene.nl/artikel/hoe-den-haag-uit-nederland-verdween>
- 87 <https://fd.nl/politiek/1457114/als-men-je-dorp-niet-meer-rendabel-vindt-faalt-de-democratie-i1l2caolrwMW>
- 88 <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/11/22/onbehagen-is-groter-dan-jihadisme-a4149125>
- 89 <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/11/als-de-burger-het-zelf-moet-doen-blijven-arme-buu-1507151-a369760>
- 90 <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373193-de-nieuwe-politieke-kaart-van-nederland-kloof-tussen-centrum-en-periferie-groeit>
- 91 <https://www.montesquieu-instituut.nl/9353262/d/mireeks/bundel17.pdf>
- 92 <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-867564.pdf>
- 93 <https://ongelijkheidincijfers.amsterdam>
- 94 <https://www.trouw.nl/verdieping/volgens-arjan-van-veelen-is-de-ziel-uit-rotterdam-verdwenen-de-haven-bracht-ons-veel-spullen-maar-niet-per-se-geluk~bd03b8477/>
- 95 <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/11/03/arjen-van-veelen-zag-zijn-stad-in-de-greep-raken-van-efficiëntie-en-eigenlijk-het-hele-leven-a4147164>
- 96 <https://www.oneworld.nl/lezen/discriminatie/sociaal-onrecht/wooncrisis-expert-cody-hochstenbach-we-investeren-in-stenen-niet-in-mensen/>
- 97 <https://www.ad.nl/rotterdam/aboutaleb-wil-onderzoek-naar-lage-opkomst-in-rotterdam~a78fafc1/>
- 98 <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/07/06/lodewijk-asscher-schrikt-zich-rot-in-heerlen-noord-den-haag-moet-helpen-a4050098>
- 99 <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/regionale-monitor-brede-welvaart/samenvatting>
- 100 https://d14uo0i7wmc99w.cloudfront.net/CDA/2021/Verslag-Van%20Zwol_def.pdf
- 101 <https://open.overheid.nl/repository/ronl-39885d99-3a85-469b-bd25-99e9437d88d5/1/pdf/essaybundel-land-in-samenhang-krimp-en-regionale-kansengelijkheid.pdf>
- 102 Zie noot 3

- ¹⁰³ <https://www.ed.nl/eindhoven/brainport-moet-ook-buiten-de-regio-groeien-vindt-aanjager-klaas-dijkhoff-ad1f9209/>
- ¹⁰⁴ <https://www.cda.nl/amhaouch/nieuws/tijd-voor-nieuwe-industriepolitiek>
- ¹⁰⁵ <https://www.vno-ncw.nl/forum/hilde-palland-cda-politiek-heeft-te-weinig-oog-voor-het-familiebedrijf>
- ¹⁰⁶ <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/809547/noorden-wil-220000-extra-woningen-bouwen-in-ruil-voor-lelylijn-en-nedersaksenlijn>
- ¹⁰⁷ <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/01/03/hoe-ziet-nederland-eruit-in-2050-niemand-die-het-weet-a4153191>
- ¹⁰⁸ <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/cda-presenteert-woonvisie-betaalbaar-wonen-voor-iedereen>
- ¹⁰⁹ <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/geurts-plan-voor-meer-natuur-in-de-stad>
- ¹¹⁰ <https://www.brabant.nl/actueel/nieuws/ruimtelijke-ontwikkeling/2022/eerste-15-tiny-houses-voor-vrijwilligers-in-biezenmortel-en-deurne>
- ¹¹¹ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/09/13/gemeenten-krijgen-meer-ruimte-om-huur-en-koopwoningen-toe-te-wijzen-aan-inwoners-met-lokale-binding>
- ¹¹² https://twitter.com/nathanallegbach/status/1574043338889641984?s=46&t=vokx25ukh_Nslo60M-PTAQ
- ¹¹³ <https://www.cda.nl/derk-boswijk/vijfstappenplan-stikstof>
- ¹¹⁴ <https://www.gld.nl/nieuws/7722641/bemiddelaar-moet-boeren-en-politiek-bij-elkaar-brengen>
- ¹¹⁵ <https://www.ad.nl/politiek/cda-legt-bom-onder-coalitie-2030-is-niet-heilig-a8a174c2/>
- ¹¹⁶ <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2014D29127>
- ¹¹⁷ idem
- ¹¹⁸ <https://www.trouw.nl/binnenland/in-zorgzaam-dorp-austerlitz-regelen-yeps-de-thuiszorg-zelf-wel-bb4c6aef/>
- ¹¹⁹ <https://publiekdenken.nl/nieuws/bestuurskracht/show-me-the-money/>
- ¹²⁰ <https://waag.org/nl/article/naar-een-cooperatieve-stad/>
- ¹²¹ <https://vng.nl/nieuws/voorbereidingen-nieuw-eu-subsidieprogramma-leader-van-start>
- ¹²² <https://www.trouw.nl/politiek/er-moet-volgens-cda-voorman-heerma-weer-een-bank-komen-die-van-de-mensen-is-b72002df/>
<https://www.cda.nl/actueel/nieuws/amhaouch-richt-een-mkb-bank-op-naar-brits-model>
- ¹²³ https://d14uo0i7wmc99w.cloudfront.net/user_upload/190106%20-%20Initiatiefnota%20Zorg%20in%20de%20Regio%20-%20DEF.pdf
- ¹²⁴ <https://www.cda.nl/job-van-den-berg-jansen/nieuws/cda-kamerlid-van-den-berg-trekt-aan-de-bel-over-tandartstekort>
- ¹²⁵ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/01/12/wethouders-g4-nationaal-plan-nodig-om-achterstanden-onderwijs-weg-te-werken-a4027234>
- ¹²⁶ <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/volgens-het-coelo-leveren-fusies-geen-geld-op>
- ¹²⁷ <https://iederin.nl/kamer-wil-nationale-strategie-voor-mensen-met-een-beperking-tegen-achterstelling-en-uitsluiting/>

‘Het noorden is geen krimpregio. Het is logisch dat er geld naar het westen gaat, dat is het punt niet. Maar ook in het zuiden en oosten wordt geïnvesteerd. Het is raar dat het een heel deel van het land, het noorden, achterblijft. Dat kan niet’.

Harry van der Molen bij WNL – 2022

‘90 procent van de zorg is niet complex. Dat moet in de buurt blijven. De minister schrijft dat nabijheid niet van belang is voor de kwaliteit van acute zorg. Dat ben ik ten principale met hem oneens’.

Joba van den Berg bij Omroep Zeeland – 2022

‘Het Binnenhof wordt bevolkt door politici die over alles in de clinch liggen, maar over één ding opvallend hetzelfde denken: dat in Nederland welvaart en goede toekomstperspectieven zijn samengebald in de Randstad. Het getuigt ervan dat velen in Den Haag oprecht niet weten wat er speelt in gebieden als Zuid-Limburg, Noordoost-Groningen of Drenthe’.

Raymond Knops in het Algemeen Dagblad – 2020

‘Ik vind het fascinerend dat we bezig zijn met stikstof- en CO2-doelen tot 2050, en met hoe natuurgebieden er dan uit moeten zien. Maar met hoeveel mensen leven we dan in Nederland? Deze bevolkingsgroei kunnen we niet aan. We kunnen niet jaarlijks met een stad als Zoetermeer groeien’

Hugo de Jonge in het Nederlands Dagblad – 2022

‘We hebben hoogwaardige kennis in de regio, daar gebeurt het! Kijk maar naar de chemische industrie in Limburg en de maritieme industrie in de Drechtsteden. De komende dertig jaar wordt het energievraagstuk enorm belangrijk. Laten we goed kijken of we een mainport-energie kunnen maken. De infrastructuur, de kennis en het talent zijn er al.’

Mustafa Amhaouch bij BNR – 2022

‘Regionale omroepen zijn van onschatbare waarde voor het nieuws om de hoek. Zij brengen het nieuws van de regio dichtbij haar inwoners. Onze regionale omroepen verdienen daarom een prominente plek op televisie. De regio is te zien, op tv-zender 10!’

Lucille Werner in het Algemeen Dagblad – 2021

‘In Den Haag denken we alles met strakke Excel-sheets te regelen. Zoals GroenLinks, D66 en Partij voor de Dieren doen: stevig vasthouden aan je hoge ambities, heel technocratisch. Het CDA is echt een volkspartij die verschillende groepen met elkaar kan verbinden. Stad en platteland, theoretisch en praktisch geschoold, gelovig en niet-gelovig’.

Derk Boswijk in EO Magazine – 2022

‘Mensen haken af omdat zij het gevoel hebben dat de politiek er niet meer voor hen is of voor hen het verschil kan maken. Zij missen een gevoel van bescherming, erkenning en solidariteit in een samenleving waar de mensen die het al goed hebben, steeds opnieuw aan het langste eind van het touw lijken te trekken’.

Pieter Heerma in ‘Democratie, empathie en wederkerigheid’ – 2022